

ΗΡΟΔΟΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

Β΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

Συγγραφέας:

- Σπυρόπουλος Σ. Ηλίας

Συντονισμός για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:

- Κ. Μπαλάσκας, Σύμβουλος Π.Ι.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΡΙΣΗΣ

- Δουλαβέρας Αριστείδης, Σχολικός Σύμβουλος.
- Ψαλιδάκου Σταυρούλα, Σχολική Σύμβουλος.
- Μπαλτά Σοφία, Καθηγήτρια Β/θμιας Εκπαίδευσης.

ΗΛΙΑΣ Σ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΗΡΟΔΟΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΕΣ
Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
Α Θ Η Ν Α

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβερνήσεως τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
Προλογικό Σημείωμα	7
I. ΟΔΗΓΙΕΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	
Α. Γενικές οδηγίες	9
Β. Ειδικές οδηγίες διδασκαλίας της Ιστορίας του Ηροδότου.....	13
Γ. Πρόταση προγραμματισμού διδασκαλίας.....	19
II. ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΚΑΙ Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ	
Προεισαγωγικά.....	21
Α. Η Εισαγωγή – Χρονολογικός Πίνακας.....	22
Β. Οι διδακτικές ενότητες:	23
α) Το πρώτο μέρος των ενοτήτων.....	23
β) Το δεύτερο μέρος των ενοτήτων:.....	23
i) Οι Ερμηνευτικές Σημειώσεις	26
ii) Τα Παράλληλα Κείμενα	26
iii) Τα θέματα μελέτης – Ερωτήσεις	27
γ) Η εικονογράφηση	27
III. ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΣΤΙΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....	28
IV. ΠΡΟΣΘΕΤΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ.....	56
V. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ.....	75
VI. ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΗΡΟΔΟΤΟΥ ΠΟΥ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΝΤΑΙ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ	77

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

*Το “Βιβλίο του Καθηγητή” είναι οπωσδήποτε το στοιχείο της σχολικής πράξης που έχει την πενιχρότερη ιστορία στη χώρα μας. Αν και ήδη από τη μεταρρύθμιση του 1964 είχε επισημανθεί η ανάγκη εφοδιασμού των εκπαιδευτικών της σχολικής έδρας με αξιόπιστα και περιεκτικά βοηθήματα, τουλάχιστον στην περιοχή που μας αφορά, στη διδασκαλία αρχαιοελληνικών κειμένων, μόνο το 1988 έγινε η πρώτη σημαντική προσπάθεια, με την έκδοση από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο του βιβλίου **Η διδασκαλία των Ομηρικών επών** της Ελ. Κακριδή.*

Φυσικό λοιπόν είναι, η δομή και το περιεχόμενο του “Βιβλίου του Καθηγητή” να παραμένει ένα από τα πιο δυσεπίλυτα προβλήματα, που μόνο με την επίμονη συλλογική προσπάθεια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, του συγγραφέα του βιβλίου και των αποδεκτών του – φιλολόγων της σχολικής έδρας, αλλά και όσων άλλων ενδιαφέρονται για την παιδεία μας, θα μπορέσει να φτάσει σε μια αποδεκτή και πραγματικά βοηθητική του ερμηνευτικού έργου μορφή, με σεβασμό στον επιστήμονα και παιδαγωγό, στον οποίο απευθύνεται.

*Με αυτά τα δεδομένα, το “Βιβλίο του Καθηγητή” για τη διδασκαλία της **Ιστορίας** του Ηροδότου στη Β΄ Γυμνασίου είναι, τουλάχιστον για τον συγγραφέα του, πρόταση βιβλίου· θα περιμένουμε τη δοκιμασία του στο δύσβατο πεδίο της σχολικής μας πράξης, για να προσπαθήσουμε να δώσουμε σ’ αυτό την οριστικότερή του μορφή. Εδώ θέλουμε να υπογραμμίσουμε τον κατεξοχήν χρηστικό χαρακτήρα του, που υπαγορεύει την αξιοποίησή του με τον συνεχή συσχετισμό του με το διδακτικό εγχειρίδιο του μαθητή.*

Ι. ΟΔΗΓΙΕΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Α. ΓΕΝΙΚΕΣ ΟΔΗΓΙΕΣ

Α. Ο φιλόλογος που θα διδάξει την *Ιστορία* του Ηροδότου καλό είναι, πριν μπει στην τάξη για το πρώτο μάθημα:

α) Να βεβαιωθεί ότι έχει μελετήσει πρόσφατα τις σελ. 2-4 του Ενιαίου Προγράμματος Σπουδών και τις σελ. 2-11 και 19-21 του Προγράμματος Σπουδών (Αρχαία ελληνική γραμματεία από μετάφραση) που εξέδωσε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο το 1998.

β) Να έχει μελετήσει στο σύνολό του τόσο το σχολικό εγχειρίδιο (για τους μαθητές), όσο και το “Βιβλίο του Καθηγητή”.

γ) Να έχει καταρτίσει με ιδιαίτερη φροντίδα τον προγραμματισμό διδασκαλίας της *Ιστορίας* του Ηροδότου, αφού θα έχει κάνει τη δική του επιλογή των ενοτήτων που θα διδάξει (με δεδομένο ότι στις διαθέσιμες ώρες διδασκαλίας μπορεί να διδαχτεί με κανονικό ρυθμό περίπου το ένα δεύτερο του κειμένου του Ηροδότου που περιέχει το εγχειρίδιο). Για το σκοπό αυτό παραθέτουμε παρακάτω, στη σελ. 19 τη δική μας πρόταση, που δεν πρέπει να θεωρηθεί υποχρεωτική για τον διδάσκοντα, αλλά απλώς συμβουλευτική.

Β. Κατά το πρώτο μέρος της πρώτης ώρας θα παρουσιάσει στους μαθητές το διδακτικό εγχειρίδιο και θα τους «ξεναγήσει» σ’ αυτό: θα δείξει τη δομή του και θα επιμένει στον τρόπο της οργανικής σύνδεσης των διαφόρων μερών του μεταξύ τους, ώστε να γίνει κατά τον καλύτερο τρόπο η αξιοποίηση της εισαγωγής, των ερμηνευτικών σημειώσεων, των παράλληλων κειμένων και των θεμάτων για μελέτη-ερωτήσεις.

Γ. Παραθέτουμε τις “Γενικές Μεθοδολογικές Οδηγίες Διδασκαλίας Αρχαίων Κειμένων από Μετάφραση” του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου:

1. Πριν αρχίσει την ερμηνεία της πρώτης ενότητας, ο καθηγητής προσφέρει στους μαθητές περιληπτικά το περιεχόμενο του έργου που πρόκειται να διδαχτεί. Η γνώση της συνολικής εικόνας είναι μια προϋπόθεση, για να παρακολουθούν οι μαθητές καθημερινά με ενδιαφέρον την εξέλιξη του μύθου (ή της αφήγησης ή της δραματικής πλοκής ή της επιχειρηματολογίας, ανάλογα με το είδος του διδασκόμενου κειμένου). Στο ίδιο μάθημα προσφέρονται τα ιστορικά πλαίσια μέσα στα οποία γεννήθηκε ή αναφέρεται το έργο.

2. Σε κάθε επόμενο μάθημα διδάσκεται μια ενότητα ανάλογη προς τη δεκτικότητα της τάξης. Η έκταση της διδακτικής ενότητας εξαρτάται βέβαια πάντα από την επισήμανση κάποιου πυρήνα.

3. Τη διδακτική ενότητα την παρουσιάζει ο ίδιος ο καθηγητής, τουλάχιστον στα πρώτα μαθήματα και ιδιαίτερα στα ποιητικά κείμενα, όπου η καλή ανάγνωση συντελεί ουσιαστικά στην επίλυση προβλημάτων κατανόησης του κειμένου.

4. Αφήνονται τα παιδιά να αναπλάσουν στο μυαλό τους τα όσα άκουσαν και να προβούν στην έκφραση των πρώτων αντιδράσεών τους. Αμέσως μετά καλούνται να διατυπώσουν τις κάθε είδους απορίες τους (λεξιλογικές, πραγματολογικές, μορφολογικές, ιδεολογικές κτλ.), στις οποίες θα δίνεται απάντηση από άλλους μαθητές ή, αν αυτοί αδυνατούν, από τον καθηγητή. Και στη φάση αυτή, όπως και στις επόμενες, θα πρέπει να λειτουργήσει ο διάλογος ανάμεσα στον καθηγητή και τους μαθητές ή των μαθητών μεταξύ τους. Στη διαδικασία της επίλυσης των αποριών μπορεί να ακολουθηθεί μια από τις εξής μεθόδους:

α) Ο καθηγητής σημειώνει τις απορίες που διατυπώνουν οι μαθητές, τις κατατάσσει στις παραπάνω κατηγορίες και μεθοδεύει τις απαντήσεις σ' αυτές, ακολουθώντας όχι τη σειρά με την οποία υποβλήθηκαν, αλλά εκείνη με την οποία καταχωρίστηκαν στις διάφορες κατηγορίες.

β) Η απάντηση και η αποσαφήνιση των λεξιλογικών και πραγματολογικών αποριών γίνεται ταυτόχρονα με τη συζήτηση του περιεχομένου, των ενεργειών ή των επιχειρημάτων, γιατί τότε κυρίως οι έννοιες αυτές αποκτούν το πραγματικό περιεχόμενό τους. Αυτονόητο είναι ότι στις απορίες των μαθητών ο καθηγητής θα προσθέσει και τα σημεία (κυρίως μορφολογικά και ιδεολογικά) που ο ίδιος έχει επισημάνει.

5. Οι κατηγορίες στις οποίες κατατάχθηκαν οι απορίες μπορούμε να πούμε ότι θα αποτελέσουν ισάριθμες φάσεις της ερμηνευτικής προσέγγισης, η οποία αρχίζει με την απολύτως αναγκαία γλωσσική εξομάλυνση και την απαραίτητη πραγματολογική ενημέρωση και προχωρεί στους ουσιαστικότερους στόχους της:

α) Στη μορφολογική επεξεργασία (γενικά στοιχεία μορφής, όπως είναι η δομή όλου του έργου και η βαθμιαία εξέλιξη του μύθου του· ειδικά στοιχεία μορφής, όπως είναι η αφηγηματική ή περιγραφική ικανότητα, η αισθητική ποιότητα των εικόνων, οι έντεχνες επιβραδύνσεις, η χρήση της παρομοίωσης, η ικανότητα στην περιγραφή των χαρακτήρων, η σύλληψη της ουσιαστικής λεπτομέρειας κτλ.).

β) Στην ιδεολογική επεξεργασία (ανάλυση και σχολιασμό των στοιχείων εκείνων που λέγονται συνήθως «πολιτιστικά» και εκφράζουν ή ενσαρκώνουν

τις ιδέες των ανθρώπων της εποχής εκείνης· ηθικές, κοινωνικές, μυθολογικές απόψεις, γνώσεις προεπιστημονικές και επιστημονικές απόψεις για τη φύση, τον άνθρωπο, το θεό, το σύμπαν κτλ.).

γ) Στην αναζήτηση των κινήτρων της ανθρώπινης δράσης που προϋποθέτει προηγούμενες φάσεις της ερμηνευτικής προσέγγισης και αποτελεί ενδιαφέροντα σπουδή ανθρωπογνωστική και κορυφώνει την ερμηνευτική προσπάθεια.

6. Ο καθηγητής καλεί τους μαθητές να αναδιηγηθούν δημιουργικά και σύντομα το περιεχόμενο, να επιμένουν στην περιγραφή ορισμένων σκηνών, να χαρακτηρίσουν πράξεις και πρόσωπα, να κρίνουν θεσμούς, να αξιολογήσουν απόψεις, να συγκρίνουν ιδέες (της εποχής του έργου και της σημερινής κτλ.). Η άσκηση των μαθητών στην προφορική διατύπωση των σκέψεών τους με σαφήνεια και συντομία πρέπει να αποτελεί εξίσου μόνιμη διδακτική επιδίωξη του καθηγητή, όπως επίσης ο εθισμός τους σε πολιτισμένη διαλογική συζήτηση για την όλη διεξαγωγή του μαθήματος.

7. Απομένει να εκτιμήσουν οι μαθητές τι το καινούριο προσφέρει η ενότητα που διδάχτηκε:

στην εξέλιξη της υπόθεσης·

στη γνωριμία με τα πρόσωπα·

για τις αξίες που εμπεριέχονται·

για τις λογοτεχνικές ικανότητες του συγγραφέα και,

αν υπάρχει διαθέσιμος χρόνος, να διαβάσουν την ενότητα στο σύνολό της ή παραγράφους που τους έκαναν ιδιαίτερη εντύπωση.

8. Στο τέλος της διδακτικής ώρας αναθέτουμε, για να εμπεδωθεί το μάθημα, σύντομες εργασίες, όπου ο μαθητής θα εθίζεται στη γραπτή και πειθαρχημένη διατύπωση των σκέψεών του. Καλό είναι οι εργασίες αυτές να ακολουθούν τις εξής αρχές:

α) Να μη προσφέρονται ούτε σε φλύαρο πλατειασμό ούτε σε «τηλεγραφικές» απαντήσεις.

β) Να αναφέρονται κατά κύριο λόγο σε θέματα που συζητήθηκαν με σαφήνεια και πληρότητα μέσα στην τάξη.

γ) Η διατύπωσή τους να είναι τέτοια, ώστε, τουλάχιστον οι περισσότερες, να στρέφουν τους μαθητές πάλι προς το κείμενό τους και να μη τους εκτρέπουν σε άγονες προσφυγές στις εγκυκλοπαίδειες και άλλα παρεμφερή βοηθήματα.

δ) Να μην επαναλαμβάνονται μονότονα, για να μην προκαλούν ανία και μηχανικές απαντήσεις.

9. Οι παραπάνω οδηγίες αποκτούν νόημα σε συνδυασμό με τις ακόλουθες συστάσεις:

α) Το ότι σημειώθηκαν διαδοχικές φάσεις ερμηνευτικής προσέγγισης (παρ. 5) δε σημαίνει ότι τα αντίστοιχα στοιχεία είναι ανάγκη να νοηθούν χωριστά. Αντίθετα, πρέπει να θεωρηθεί ότι συναποτελούν άρρηκτη ενότητα και μόνο για λόγους μεθοδολογικούς τα χωρίσαμε. Εξάλλου, δεν πρέπει να επιμένουμε σε κάθε ενότητα να ασχολούνται οι μαθητές με τον εντοπισμό και την επεξεργασία όλων αυτών των στοιχείων, αλλά μόνο εκείνου ή εκείνων που εμφανίζονται ιδιαίτερα πειστικά σ' αυτή.

β) Ο καθηγητής πρέπει να βρίσκει τρόπο, ώστε το κείμενο να μη χάσει το ιστορικό του πλαίσιο. Οι μαθητές πρέπει να νιώθουν ότι τα όσα μελετούν ανήκουν σ' έναν κόσμο αρχαίο, διαφορετικό από το δικό μας.

γ) Δεν αποκλείεται ο πλουτισμός του μαθήματος με νοηματικές διασυνδέσεις (είτε μέσα από το ίδιο το έργο, είτε από άλλο έργο του ίδιου συγγραφέα) και με γόνιμους παραλληλισμούς με το νεοελληνικό λαϊκό πολιτισμό και της εκδήλωσής του (δημοτικά τραγούδια, παράδοσεις, έθιμα κτλ.), εφόσον αυτό δε θα μας παρασύρει σε υπερβολές που θα μας αποπροσανατολίσουν από τον κύριο σκοπό του μαθήματος.

δ) Και η σημαντικότερη σύσταση: Πρέπει να αποφεύγουμε να επαναλαμβάνουμε μονότονα έναν τρόπο προσφοράς του μαθήματος. Ο καθηγητής, ανάλογα με το περιεχόμενο της κάθε ενότητας, μπορεί να επινοεί διαφορετικό τρόπο προσφοράς. Δεν πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση να αλλάξουμε μια προγραμματισμένη πορεία, εφόσον οι μαθητές με εύστοχες παρατηρήσεις μάς οδηγούν σε εξέταση πτυχών που τις θεωρήσαμε δευτερεύουσες.

10. Απαραίτητο είναι το τελευταίο ή και τα δύο τελευταία μαθήματα να αφιερώνονται στη συνολική θεώρηση του έργου. Τα μαθήματα αυτά θα γίνονται με προετοιμασία των μαθητών με βάση συγκεκριμένα και σαφή ερωτήματα που θα τους θέτει ο καθηγητής. Θα πρέπει να ελέγχεται κατά πόσο οι μαθητές κατέχουν το περιεχόμενο του έργου, το κεντρικό νόημα και το σκοπό του, την αρχιτεκτονική δομή του, τις επιμέρους ενότητες και τη σχέση της καθεμιάς με το κεντρικό νόημα του έργου, τα βασικά διδάγματα που βγαίνουν από το σύνολο· αν παρακολούθησαν με προσοχή τη συμπεριφορά των προσώπων που παρουσιάζουν ενδιαφέρον, αν αξιολογούν σωστά τις προθέσεις και τις ενέργειές τους, από τις οποίες θα βγάλουν συμπεράσματα για το χαρακτήρα του καθενός. Κατόπιν το έργο εντάσσεται στο γραμματειακό είδος, στο οποίο ανήκει, και, στο μέτρο που επιτρέπει η καλλιέργεια των μαθητών, εκφράζονται εκτιμήσεις για τις μορφολογικές αρετές του και την ποιότητα των εκφραστικών του μέσων.

Προσθέτουμε ακόμη ότι οφείλουμε να αξιοποιούμε τις σημειώσεις και τις κάθε λογής οδηγίες και ερωτήσεις που περιέχονται στα διδασκόμενα βιβλία,

γιατί και τη διδακτική εργασία ουσιαστικά εξυπηρετούν και συμβάλλουν στην κατά το δυνατόν ενιαία διδασκαλία των αρχαίων κειμένων στα διάφορα γυμνάσια της χώρας.

Δ. Σ' ό,τι αφορά στη διδακτέα ύλη:

ι) Κατά τη διδασκαλία των κειμένων της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας ο καθηγητής βασικά ακολουθεί τα οριζόμενα από το αναλυτικό πρόγραμμα, χωρίς όμως αυτά να είναι απολύτως δεσμευτικά ως προς την έκταση της διδακτέας ύλης και τη σειρά προσφοράς και επεξεργασίας της. Οφείλει να προγραμματίζει έγκαιρα τη διδακτική του εργασία και να διδάσκει τόση ύλη, όση του επιτρέπουν οι δυνατότητες των μαθητών του και οι συνθήκες λειτουργίας του σχολείου του. Αν για οποιοδήποτε λόγο δεν πραγματοποιούνται όλες οι προβλεπόμενες διδακτικές ώρες, ο καθηγητής προσφέρει συνοπτικά ή παραλείπει τμήματα τα οποία κρίνει λιγότερο σημαντικά.

Σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να επιδιώκεται η ποσότητα της διδακτέας ύλης εις βάρος της ποιότητας της διδασκαλίας και της κατανόησης του περιεχομένου από τους μαθητές. Από την άλλη πλευρά όμως η διδασκαλία δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο σε ένα-δυο σελίδες από κάθε κείμενο, το οποίο άλλωστε δεν παρουσιάζει γλωσσικές δυσκολίες.

ii) Υπενθυμίζουμε ότι δεν πρέπει να σπαταλούμε πολλές διδακτικές ώρες για την Εισαγωγή που προτάσσεται σε κάθε κείμενο: 1-2 ώρες κρίνονται επαρκείς για τη διδασκαλία της εισαγωγής.

Όπου η εισαγωγή είναι ευρύτερη, ο καθηγητής στις παραπάνω ώρες διδάσκει μόνο όσα είναι απαραίτητα για να αρχίσει την ερμηνεία του κειμένου· στα υπόλοιπα θα παραπέμπει τους μαθητές κατά την πορεία της διδακτικής εργασίας, κάθε φορά που θα κρίνει ότι για την κατανόηση του έργου είναι απαραίτητη η σχετική πληροφόρηση των μαθητών.

Β. ΕΙΔΙΚΕΣ ΟΔΗΓΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΗΡΟΔΟΤΟΥ.

Η γνωστή εύστοχη φράση του E. Gibbon «τη μια στιγμή ο Ηρόδοτος γράφει για τα παιδιά, την άλλη για φιλοσόφους» φαίνεται ότι οδήγησε πολλούς στο συμπέρασμα ότι είναι πρόωγη η διδασκαλία της *Ιστορίας* του για τους μαθητές των τάξεων του γυμνασίου, αφού μεγάλο μέρος του έργου του είναι «για φιλοσόφους». Μπορεί να είναι για φιλοσόφους, αλλά είναι συγγραφή του Ηροδότου, που είχε το χάρισμα να περνά αφηρημένες και περίπλοκες διανοητικές συλλήψεις και σε μη φιλοσόφους αναγνώστες. Με αυτό το

δεδομένο, έστω κι αν αποδεχτούμε ότι δεν είναι πάντοτε εύκολο να μεταδώσουμε στους μαθητές μας όλες τις γνωστικές, διανοητικές, ηθικές, πολιτικές και υφολογικές αξίες του Ηροδότου, δεν πρέπει να παραιτηθούμε απ' την προσπάθεια να τους μεταδώσουμε όσο περισσότερες απ' αυτές μπορούμε και σε όσο καταστεί το δυνατό μεγαλύτερο βάθος.

1. Για να πετύχουμε σ' αυτή μας την προσπάθεια, ιδιαίτερα όταν ερμηνεύουμε τον Ηρόδοτο, θα πρέπει να εφαρμόσουμε, παραλλαγμένη, τη φράση που ειπώθηκε για τον Όμηρο, «Ήρόδοτον Ήροδότῳ σαφηνίζειν». Δηλαδή, να μη ερμηνεύουμε τις έννοιες που περιέχονται στο κείμενό του όπως τις ξέρουμε από τη σύγχρονη κοινή χρήση, αλλά σύμφωνα με την ειδική σημασία και το ειδικό βάρος που, συχνά, έχουν μέσα στον ξεχωριστό κόσμο, που είναι η συγγραφή του Ηροδότου. Έτσι, με τη βοήθεια των ερμηνευτικών σχολίων και των παράλληλων κειμένων που παρατίθενται τόσο στο διδακτικό εγχειρίδιο, όσο και στο «Βιβλίο του Καθηγητή», αλλά και της *Εισαγωγής* (βλ. παρακάτω, σελ. 22, παρ. γ.), θα πρέπει να βεβαιωθούμε ότι προσεγγίσαμε ουσιαστικά τον κόσμο του Ηροδότου και κατανοήσαμε τα ουσιοδέστερα σημεία της σκέψης του:

α) Την κοσμοθεωρία και τη βιοθεωρία του, και συγκεκριμένα:

– Οι θεοί, ο ρόλος τους στα ανθρώπινα και οι τρόποι παρέμβασής τους.

– Ο άνθρωπος και η μοίρα του (σε αντιπαράθεση με τη μοίρα των θεών) και το αναπόδραστό της.

– Ο φθόνος των θεών, που λειτουργεί σε συνδυασμό με την ακολουθία: *κόρος*, που οδηγεί στην *ῥῥριν*, επισύρει τον *φθόνον* των θεών, που επιστρετεύουν την *ἄτην* (θόλωμα του μυαλού), ώστε ο *ῥῥριστής* και με τη δική του συνδρομή να υποστεί την *τίσιν* του.

– Η αποτυχία, συνήθως, της προσπάθειας των «σοφών συμβούλων» ή των «τραγικών προειδοποιητών» (π.χ. Σόλων, Δημάρατος, Αρτάβανος) να αποτρέψουν τον αλαζόνα απ' το *υβριστικό* του εγχείρημα.

– Η αστάθεια της ανθρώπινης ευτυχίας, εξαιτίας, κυρίως της *ύβρης*.

β) Τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της *Ιστορίας*.

γ) Τη βασική, κατά τον Ηρόδοτο, αιτία, που έκανε αναπόδραστη τη σύγκρουση του ελληνικού κόσμου με τον «βαρβαρικό», το περίφημο «ελληνοβαρβαρικό ιδεολόγημα», που αφορά στις γεωγραφικές, πολιτειακές και πολιτισμικές αντιθέσεις Ελλήνων και βαρβάρων, που, τελικά, επέφεραν τον διαχωρισμό του ανθρώπινου γένους, από τις οποίες οι σημαντικότερες είναι:

– ελευθερία – δεσποτισμός (βλ. το παράλληλο κείμενο, παρακάτω, σελ. 63).

– μέτρον – υπερβολή ή έλλειψη.

– συμμετοχή πολιτών στα κοινά – απόλυτη μοναρχία.

– ποσοτική αξιολόγηση – ποιοτική αξιολόγηση.

δ) Βέβαια ο Ηρόδοτος τελικά προβάλλει ως ανώτερες τις ελληνικές αξίες, αφού σ' αυτές αποδίδει την επικράτηση των λίγων και με πενιχρά μέσα Ελλήνων πάνω στους απειράριθμους και πλούσια εφοδιασμένους Πέρσες. Όμως, παράλληλα, αίρει αυτό τον ανθρωπολογικό διχασμό Ελλήνων – βαρβάρων, υπερβαίνοντας τα όσα τους χωρίζουν και προβάλλοντας την κοινή ανθρώπινη μοίρα και κατάσταση (βλ. παρακάτω, σελ. 69, το παράλληλο κείμενο 6). Στο κεφ. Γ 38 ο Ηρόδοτος, εκφράζοντας τον εμπειρικό σχετικισμό του, τοποθετεί στο ίδιο επίπεδο εντυπωσιακά διαφορετικές νοοτροπίες ανάμεσα στα έθνη, χωρίς να παίρνει το μέρος κανενός, υποτάσσοντας και τις δυο στη συνήθεια (= νόμος), που ανταποκρίνεται στην ιδιομορφία και την παράδοση του κάθε λαού:

Γ 38. Αν κανείς παρουσίαζε μπροστά στα μάτια όλων των ανθρώπων τα έθιμα στο σύνολό τους και τους προκαλούσε να διαλέξουν τα πιο καλά ανάμεσα σ' όλα, ο κάθε λαός ύστερ' από προσεχτική εξέταση θα διάλεγε τα δικά του· σε τέτοιο βαθμό ο κάθε λαός πιστεύει ότι τα έθιμά του είναι ασυγκρίτως τα ωραιότερα. Άρα μόνο από έναν τρελό, κι από κανένα άλλο, θα περίμενε κανείς να τα γελοιοποιεί. Κι ότι αυτή την άποψη έχουν για τα έθιμά τους όλοι οι λαοί, είναι εύκολο και με πολλά άλλα στοιχεία να τεκμηριωθεί, προπάντων όμως με το εξής περιστατικό: ο Δαρείος, βασιλιάς πια, κάλεσε τους παρευρισκόμενους Έλληνες και τους ρώτησε με πόσα χρήματα θα δέχονταν να καταβροχθίσουν το πτώμα του πατέρα τους· κι αυτοί είπαν πως, όσα κι αν τους έδινε, δε θα έκαναν τέτοιο πράγμα. Κι ύστερ' απ' αυτό ο Δαρείος κάλεσε τους Ινδούς της φυλής που αποκαλούνται Καλλάτιες, που καταβροχθίζουν τους γονείς τους, και τους ρώτησε μπροστά στους Έλληνες, που με διερμηνείς παρακολουθούσαν τον διάλογο, με ποιο χρηματικό ποσό θα δέχονταν να κάνουν στάχτη στην πυρά τα πτώματα των γονιών τους· κι αυτοί έβγαλαν φωνή μεγάλη και του συνιστούσαν να σωπάσει. Λοιπόν αυτή η άποψη κυριαρχεί γι' αυτά, και μου φαίνεται σωστός ο στίχος του Πίνδαρου:

«Σ' όλα τα πάντα ο νόμος βασιλεύει».

2. Ο διφυής χαρακτήρας του ηροδότειου έργου, επιστημονική ιστοριογραφία από τη μια, λογοτεχνική δημιουργία από την άλλη, επιβάλλει τη φροντίδα ν' αναδεικνύεται συνεχώς αυτός ο δυαδισμός· να διδάσκεται ο Ηρόδοτος όχι μόνο ως «ιστορία των Μηδικών πολέμων», αλλά και ως αρχαιοελληνικό πεζό κείμενο με λογοτεχνικές επιδιώξεις. Ο κίνδυνος της ισοπέδωσης με τη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας ελλοχεύει κυρίως στα κεφάλαια του πρώτου και του δεύτερου μέρους του διδακτικού εγχειριδίου, ενώ τα κείμενα του τρίτου μέρους μπορούν να διδαχτούν με τρόπο που προσομοιάζει με τη διδασκαλία των Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.

Κατά συνέπεια, αφού το κείμενο του Ηροδότου θα πρέπει να αντιμετωπιστεί και σαν λογοτεχνική δημιουργία, α) θα αναδείξουμε την αφηγηματική τεχνική (προοικονομία, μακροπρόθεσμα και μικροπρόθεσμα, προσωποκεντρική οργάνωση της αφήγησης, έναρξη αφήγησης *in medias res*, παρεκβάσεις, πρωθύστερη εξιστόρηση, κυκλική σύνθεση)· β) θα επιμείνουμε στην κατάδειξη της διαφοροποίησης ανάμεσα στην ιστορική αφήγηση, τη γεωγραφική και εθνογραφική περιγραφή, το στιλ που χαρακτηρίζει τις νουβέλες, τους διαλόγους και τις αγορεύσεις (για τις οποίες βλ. Ευ. Σούλης, *Ρητορικοί λόγοι στους Αρχαίους Έλληνες Ιστορικούς*, ΠΕΦ, Σεμινάριο 4, Αθήνα, 1984, σελ. 39-51)· γ) θα μιλήσουμε, έστω και αν δε διδάσκουμε από το πρωτότυπο, αλλά από μετάφραση (όπου ορισμένα στοιχεία πολύ δύσκολα διασώζονται), για το ύφος του Ηροδότου (για το οποίο βλ. την *Εισαγωγή*, σελ. 139-47, και την παράγραφο του Β. Κραντζ, που ακολουθεί (μετ. Θρ. Σταύρου):

«Αν τέλος πρόκειται ν' αποτολμήσουμε μια λέξη για την αισθητική μορφή αυτού του έργου, σοδειάς μιας ολάκερης ζωής, θα μπορούσαμε, αποβλέποντας στα χρόνια που γράφτηκε, να το κατατάξουμε στα πρώιμα κλασικά. Εξάλλου η κεντρική γραμμή του θέματος που μπήκε στην αρχή κρατιέται, όπως είδαμε, σταθερή και δίνει στο απλόχωρο έργο κάτι από την ενότητα κλασικής μορφής. Το παρδαλό όμως πλήθος των λεπτομερειών, η προτίμηση προς το εξωτικά αλλόκοτο, το φανταστικά ανατολίτικο, το κέφι για κομψά αφηγημένα ενδιαφέροντα ανέκδοτα, η φροντισμένη επεξεργασία και του μικρού, που εμφανίζεται έτσι ισότιμο με το μεγάλο, η από άποψη ύφους διαφορά της γλώσσας στην πλατυρέματη, εμπειρίοδη διήγηση και στον άμεσο διάλογο, που αυτός γίνεται σε συνειδητά απλή και μάλιστα απλοϊκή γλώσσα, το λαϊκό και το υπέροχο πλάι πλάι το ένα με το άλλο: ολ' αυτά δίνουν στο έργο το ιδιόρρυθμο εκείνο ύφος του ώριμου αρχαϊκού που στέκεται στο κατώφλι του κλασικού. Κάνει την εντύπωση ενός αρχαϊκού ακόμα πολύτιμου αγγείου που, ενώ είναι καταπλούμιστο από πολλές ζώνες με εικόνες ανθρώπων, φανταστικών ζώων και στολιδιών, πλάστηκε ωστόσο από μια συγκρατητή θέληση σε μορφή δυνατή και ενιαία».

Η προσεκτική μελέτη της αφηγηματικής τεχνικής και του ύφους του Ηροδότου μπορεί να μας δώσει τη δυνατότητα ν' αξιοποιήσουμε διδακτικά φιλολογικές παρατηρήσεις, όπως αυτή που ακολουθεί (Λ. Κούσουλας, *Μετά τα φιλολογικά*, Αθήνα, 1983), που αναφέρεται σε φράση από την αφήγηση της μάχης του Μαραθώνα, η οποία στο διδακτικό εγχειρίδιο (ενότητα 5η, κεφ. ΣΤ 113, σελ. 73) αποδόθηκε: «Η μάχη του Μαραθώνα κράτησε ώρες πολλές»:

«Κάπου εκεί και η φράση μας. Καθώς έχουν έρθει στα χέρια πια οι αντίπαλοι, και περιμένεις κανένα ανδραγάθημα απ' αυτά που αφθονούν στις σελίδες του, καμιά χειρονομία επική, κόβει λοιπόν τη διήγηση — την κόβει ωστόσο ή τη συνεχίζει έτσι και την αποκορυφώνει; — με τη φράση: «Η μάχη κράτησε

πολύ». Ανάμεσα στη μανική επίθεση των Αθηναίων, στα σκαμπανεβάσματα της μάχης, καθώς τ' άκρα νικούν και το κέντρο συμπύσσεται, στο θάνατο τέλος του Καλλίμαχου, που πολέμησε γενναία (*ἀνὴρ γενόμενος ἀγαθός*, τόσο μόνο), το θάνατο επίσης του στρατηγού Στησίλαου και του Κυνέγειρου, «η μάχη, που κράτησε πολύ». Ούτε από ποια μέχρι ποια ώρα, ούτε άλλο κανένα επιμέρους περιστατικό της, απ' όσα συνηθίζονται σ' αυτές τις περιπτώσεις, σαν να μη θέλει ακριβώς ο Ηρόδοτος, τραβώντας την προσοχή του αναγνώστη σ' αυτά, να στενέψει το γενικό ορίζοντα του Μαραθώνα. Να καταλάβει ίσα-ίσα αυτό: δεν είναι υπόθεση λόγων και περιγραφών αυτή η μάχη, αλλά δική του, προσωπική ικανότητα συμμετοχής, της φαντασίας του, της καρδιάς του, χωρίς άλλη καμιά δέσμευση».

3. Κανένα βοήθημα και καμιά «διδασκτική οδηγία» δεν μπορεί ν' αντικαταστήσει τη μελέτη του κειμένου (που διδάσκουμε από μετάφραση) στην πρωτότυπη μορφή του. Μόνο με την προσφυγή στο πρωτότυπο, το αρχαιοελληνικό κείμενο, ο φιλόλογος θα νιώσει ότι πατά σε στέρεο έδαφος. Γιατί όχι μόνο θα του λυθούν απορίες που δημιουργούνται από την ανάγνωση της μετάφρασης, όσο κι αν αυτή προσπάθησε να είναι αξιόπιστη, αλλά και θα του δημιουργηθούν ποικίλα ερεθίσματα, χρησιμότητα για την ερμηνευτική εργασία στη σχολική αίθουσα. Μόνο που αυτή, την ανταποκρινόμενη στην επιστημονική δεοντολογία, προσπάθειά του, ο φιλόλογος δεν πρέπει να τη μεταφέρει στην τάξη του. Εκεί θα αναφέρει (ή και θα γράψει στον πίνακα), με πολλή φειδώ, χαρακτηριστικές λέξεις ή φράσεις του αρχαιοελληνικού κειμένου, που παρουσιάζουν εντελώς ξεχωριστό νοηματικό ενδιαφέρον και ιδιαίτερα επιτυχημένα, επιγραμματική, διατύπωση.

4. Συμπληρωματικά παραθέτουμε τις ειδικές «Οδηγίες διδασκαλίας για την *Ιστορία* του Ηρόδοτου» του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου:

– Η ερμηνευτική διαδικασία της διδασκαλίας πρέπει να αποβλέπει στο να καταδείξει τον έντονα δραματικό χαρακτήρα της σύγκρουσης δύο διαφορετικών κόσμων, του ελληνικού και του βαρβαρικού. Η εξέλιξη της σύγκρουσης αυτής ακολουθεί την πορεία μιας θεατρικής τραγωδίας με την κορύφωση και την κάθαρσή της. Η επισήμανση και η διακρίβωση των αιτίων των ιστορικών γεγονότων, όπως και η εκτίμηση της δράσης των ηγετικών προσώπων, πρέπει να γίνεται με νηφαλιότητα και αμεροληψία, όσο τούτο είναι δυνατό, και να αποφεύγονται οι μονομερείς συμπάθειες και ετεροβαρείς εξάρσεις των αρετών των Ελλήνων ή των μειονεκτημάτων των αντιπάλων. Έτσι θα αποτρέπεται ο εμπαθής σοβινισμός, που νοθεύει το πραγματικό νόημα της ιστορίας και αντι-στρατεύεται βασικές αρχές της ιστορικής επιστήμης.

– Είναι ανάγκη να συζητηθούν, να αναλυθούν και να τονιστούν οι αρετές και οι αδυναμίες του ελληνικού και του βαρβαρικού στοιχείου, να προσδιοριστούν τα σημεία υπεροχής του πρώτου και να αναζητηθούν τα αίτια αυτής της υπεροχής στην ιδιαιτερότητα του ελληνικού πολιτισμού και στις ειδικές πολιτικές συνθήκες (δημοκρατικό πολίτευμα, αφοσίωση στους νόμους της πατρίδας, έξαρση του αισθήματος της ελευθερίας, ενότητα του ελληνισμού μπροστά στον κοινό εχθρό κτλ.). Οι αδυναμίες και τα μελανά σημεία της πολιτείας μερικών ηγετικών προσωπικοτήτων του ελληνικού κόσμου (π.χ. του Θεμιστοκλή) δεν πρέπει να δικαιολογηθούν με εύκολα επιχειρήματα, αλλά να συζητηθούν και να ερμηνευθούν ως ελαττώματα σύμφυτα στην ανθρώπινη φύση. Έτσι οι ανθρωπίνοι χαρακτήρες του ιστορικού έργου θα προβάλλονται πιο αληθινοί και πιο ζωντανοί, αλλά και θα καυτηριάζονται οι αδυναμίες εκείνες που στρέφονται εναντίον του κοινωνικού συνόλου και είναι δυνατόν να μειώσουν το κύρος και να αμαυρώσουν την προσωπικότητα ενός ηγέτη. Ακόμη, πετυχαίνεται έτσι αντικειμενικότερη εθνική αυτογνωσία.

– Ιδιαίτερη προσοχή, επομένως, θα δοθεί στους χαρακτηρισμούς των πρωταγωνιστών των ιστορικών γεγονότων. Οι σχετικές κρίσεις πρέπει να προκύπτουν από την ιστορικά διαπιστωμένη δράση των προσώπων, από τους λόγους και τις διαφαινόμενες προθέσεις τους, όπως παρουσιάζονται όλα αυτά στο κείμενο. Η επισήμανση των χαρακτηρολογικών στοιχείων θα προχωρεί σταδιακά, σύμφωνα με το υλικό που προσφέρει η ενότητα που ερμηνεύεται κάθε φορά. Μετά την ολοκλήρωση της ερμηνευτικής επεξεργασίας όλων των διδακτέων κειμένων θα γίνει σύνθεση όλων των στοιχείων για κάθε πρόσωπο, με προσπάθεια να ταξινομηθούν σε πνευματικά, ηθικά, πολιτικά, στρατηγικά κ.ά. χαρακτηριστικά. Επίσης θα γίνεται σύγκριση χαρακτήρων κατά ζεύγη, για όσα πρόσωπα παρουσιάζονται σε παράλληλη ή αντιθετική δράση, π.χ. του Αριστεΐδη και του Θεμιστοκλή, του Θεμιστοκλή και του Ευρυβιάδη, του Θεμιστοκλή και του Ξέρξη κ.ά.

– Τα σχόλια που δίνονται στο σχολικό βιβλίο είναι επαρκή για τις ανάγκες της πραγματολογικής επεξεργασίας. Επομένως, επιπλέον λεπτομερείς σχετικές πληροφορίες πρέπει να αποφεύγονται, αν δε συντελούν στην πληρέστερη και βαθύτερη ερμηνευτική προσέγγιση. Παραχωρήσεις σ' αυτό το σημείο μπορούν να γίνουν μόνο εφόσον υπαγορεύονται από γνήσιο ενδιαφέρον των μαθητών.

– Εξυπακούεται από όσα προαναφέρθηκαν ότι η κύρια διδακτική εργασία εντοπίζεται στην κριτική επεξεργασία των ιστορικών γεγονότων, στην αναζήτηση των αιτίων, στην αποτίμηση των πράξεων και των αποτελεσμάτων τους, στην ανίχνευση των χαρακτήρων, στη σύλληψη και επεξεργασία των ιδεών, των ηθών και άλλων πολιτιστικών στοιχείων, ώστε συστηματικά και

σταδιακά να σχηματίζουν οι μαθητές μια γενική και όσο γίνεται πιο πλήρη αντίληψη της εθνικής φυσιογνωμίας.

– Από τις προσωπικές απόψεις που διατυπώνει ο Ηρόδοτος για τα πολεμικά και πολιτικά γεγονότα, από την κριτική που ασκεί για τους πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες, καθώς και από τις θέσεις που παίρνει απέναντι σε θρησκευτικά και κοινωνικά ζητήματα και μυθολογικές εκδοχές μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα για την προσωπικότητα του συγγραφέα. Με τρόπο απλό, σύντομο και σαφή πρέπει να συντεθεί η «προσωπογραφία» του Ηροδότου, προπάντων όσο αφορά στην πολιτική και κοινωνική ιδολογία του, την ηθική του, τη θρησκευτικότητα και την πνευματική του συγκρότηση. Η εργασία αυτή θα γίνεται και σε συνδυασμό με την αντίστοιχη ενότητα της εισαγωγής, η οποία έτσι θα τεκμηριωθεί και θα επιβεβαιωθεί.

Γ. ΠΡΟΤΑΣΗ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Με δεδομένα ότι: το πρόγραμμα σπουδών διαθέτει τριάντα ώρες για τη διδασκαλία της *Ιστορίας* του Ηροδότου, και μάλιστα στην αποδοτικότερη περίοδο του σχολικού έτους· την έκταση του κειμένου που θα διδαχτεί· τις σχετικά πλούσιες ερμηνευτικές σημειώσεις, φαίνεται ρεαλιστική η προσδοκία ότι τουλάχιστον το 1/2 του κειμένου που περιέχεται στο διδακτικό εγχειρίδιο μπορεί να ερμηνευτεί με κανονικό ρυθμό στην τάξη, κατά τρόπο που να επιτευχθούν οι σκοποί διδασκαλίας, όπως αυτοί εκτίθενται στο πρόγραμμα σπουδών.

Λοιπόν, για ν' αποφευχθεί το ενδεχόμενο να μη ολοκληρωθεί ή να γίνει προβληματική η διδασκαλία του μέρους του βιβλίου που αναφέραμε, είναι απαραίτητο ο καθηγητής να προγραμματίσει, πριν από την πρώτη ώρα διδασκαλίας της *Ιστορίας* του Ηροδότου, την ολοκληρωμένη πορεία της, ώστε με αίσθημα ασφάλειας να προχωρήσει στην ερμηνεία των επιμέρους εννοιών της, από την εισαγωγή ως τη γενική θεώρηση.

Βέβαια, η πρωταρχική ενέργειά του είναι να επιλέξει ποιες από τις είκοσι διδακτικές ενότητες του κειμένου θα διδάξει με κανονικό ρυθμό, ποιες θα δοθούν με συνοπτική απόδοση του περιεχομένου τους και ποιες θα συσταθεί στους μαθητές να τις διαβάσουν μόνοι τους, όταν διαθέτουν τον απαιτούμενο χρόνο. Επίσης, δεν είναι υποχρεωτικό κάθε ενότητα που θα επιλεγεί να διδαχτεί με κανονικό ρυθμό στο σύνολό της· ένα μέρος της μπορεί να δοθεί με συνοπτική απόδοση κι έτσι θα μπορέσουμε να διδάξουμε περισσότερες ενότητες. (Μπορούμε να υπολογίσουμε ότι για το πρώτο μέρος του βιβλίου θα διατεθούν 18-20 διδακτικές ώρες, για το δεύτερο 4-6, για το τρίτο 2-3. Για την

κάθε ενότητα μπορούν να διατεθούν από μια έως και τρεις ώρες, ανάλογα με την έκταση και την προβληματική της).

Ύστερ' απ' όλα αυτά, ο καθηγητής μπορεί να διαμορφώσει τον γενικότερο προγραμματισμό του ως εξής: α) Οι πρώτες δύο ώρες θα διατεθούν για τη διδασκαλία της Εισαγωγής· δεν είναι απαραίτητο να διδαχτεί ολόκληρη σε ένα στάδιο, το αρχικό. Ο καθηγητής θα επιλέξει ό,τι κρίνει απαραίτητο για να παρακολουθήσουν απροβλημάτιστα οι μαθητές τις πρώτες ενότητες· τα υπόλοιπα, μπορούν να διδαχτούν παράλληλα με το κείμενο, όταν λειτουργικά συνδέονται με αυτό (π.χ. το κεφάλαιο για τους «λόγους», όταν αρχίσουμε τη διδασκαλία ενοτήτων του Δεύτερου μέρους, το κεφάλαιο για τις νουβέλες, όταν αρχίσουμε τη διδασκαλία του Τρίτου μέρους).

β) Στις είκοσι επτά επόμενες ώρες θα διδαχτεί το κείμενο του Ηροδότου· καλό είναι να ολοκληρωθεί η διδασκαλία των τριων πρώτων ενοτήτων του Πρώτου μέρους και κατόπιν να αρχίσει η παρεμβολή διδασκαλίας ενοτήτων του Δεύτερου ή του Τρίτου μέρους, (π.χ., μετά τη διδασκαλία δύο ενοτήτων του Πρώτου μέρους, να διδάσκεται μια ενότητα του Δεύτερου ή του Τρίτου μέρους). Οποσδήποτε, δεν πρέπει να προγραμματίσουμε τη συνεχή διδασκαλία των ενοτήτων του Δεύτερου και του Τρίτου μέρους, στο σύνολό τους, μετά την ολοκλήρωση της διδασκαλίας του συνόλου των ενοτήτων του Πρώτου μέρους, που θα έχουμε επιλέξει.

γ) Η τελευταία, τριακοστή, διδακτική ώρα, κρίνεται απαραίτητο να διατεθεί για τη Γενική θεώρηση (βλ. παραπάνω, σελ. 12).

II. ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΚΑΙ Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ

Για την καλύτερη γνωριμία με το διδακτικό εγχειρίδιο, που είναι προϋπόθεση της αξιοποίησής του στη σχολική πράξη, παραθέτουμε τον κατατοπισμό που ακολουθεί, καθώς τα δεδομένα της εμπειρίας δείχνουν ότι, οποιαδήποτε και αν είναι η κατάρτιση του φιλολόγου και όσο πλούσια κι αν είναι η βιβλιοθήκη του, η αξιοποίηση του διδακτικού εγχειριδίου, εφόσον βέβαια αυτό ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στις επιστημονικές και παιδαγωγικές προδιαγραφές, είναι ο αναντικατάστατος όρος της αποδοτικής εργασίας στο σχολείο.

Λοιπόν, η γενική διάρθρωση του διδακτικού εγχειριδίου είναι απλή:

1. Εισαγωγή.

2. Ηροδότου Ιστορία (επιλογές), σε τρία μέρη:

α) Οι Περσικοί πόλεμοι (Ο ιστορικός Ηρόδοτος, σελ. 19-192).

β) Χώρες και λαοί (Ο περιηγητής Ηρόδοτος, σελ. 195-240).

γ) Νουβέλες και ανέκδοτα (Ο πεζογράφος Ηρόδοτος, σελ. 243-271).

Τα τρία αυτά μέρη τα απαρτίζουν είκοσι ενότητες (13 του α', 5 του β' και 2 του γ' μέρους), που αποτελούν αυτοτελή, κατά τα δυνατόν, κεφάλαια. Αυτή η διαίρεση του ηροδότειου έργου σε θεματικές ενότητες εξυπηρετεί: α) τη συνεπή κατεύθυνση της διδακτικής πορείας, β) τη σχηματοποίηση, εξωτερική και νοηματική, της αφήγησης ή της περιγραφής, γ) την αποφυγή της αρνητικής εντύπωσης, ότι έχουμε μπροστά μας συμπαγή μεγάλο όγκο διδακτέας ύλης, δ) τη διευκόλυνση της διαδικασίας της κατάρτισης προγραμματισμού διδασκαλίας (βλ. παραπάνω, σελ. 19), και ε) τη δυνατότητα να δέχεται ο μαθητής, χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία, την άμεση βοήθεια των πραγματολογικών, ερμηνευτικών και εικαστικών στοιχείων, που πλαισιώνουν το κείμενο της κάθε ενότητας. Ειδικά για τις ενότητες του πρώτου μέρους, όπου έγινε προσπάθεια να δοθεί σε αδιάσπαστη συνέχεια η εξιστόρηση των Περσικών πολέμων, όπου φάνηκε απαραίτητο, έχει παρατεθεί, ως εισαγωγή στη νέα ενότητα, σημείωμα, που καλύπτει, με συνοπτική απόδοση, το κενό που, ενδεχομένως, θα είχε δημιουργηθεί από το τέλος της προηγούμενης ενότητας ως την αρχή της νέας.

Σε ό,τι αφορά στην επιλογή των κειμένων, με δεδομένο ότι, όταν από ένα εξάιρετο κείμενο, που η έκτασή του πλησιάζει τις 1.000 σελίδες σύγχρονου βιβλίου κανονικού σχήματος, το διδακτικό εγχειρίδιο δεν μπορεί να περιλάβει πάνω από 120 (που κι απ' αυτές θα διδαχτούν, στις διαθέσιμες ώρες διδασκαλίας, με κανονικό ρυθμό, μόνο, περίπου, οι μισές), η επιλογή αυτή αποδεικνύεται οπωσδήποτε δύσκολο έργο. Η συγκεκριμένη επιλογή που παρουσιάζουμε στο

διδασκτικό εγχειρίδιο, έλαβε υπόψη αρχικά τους σκοπούς διδασκαλίας της *Ιστορίας* του Ηροδότου, όπως αυτοί αναγράφονται στο Πρόγραμμα Σπουδών, κατόπιν το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα κεφάλαια που επιλέχθηκαν, τη θέση τους μέσα στο έργο και το βαθμό της δυσκολίας που θα παρουσιάσουν, για να τα οικειωθούν οι μαθητές της ηλικίας, στην οποία απευθύνεται το βιβλίο.

Βέβαια, στην περίπτωση που οι φιλόλογοι μιας συγκεκριμένης περιοχής διαπιστώσουν ότι θα μπορούσε να τονωθεί το ενδιαφέρον των μαθητών τους με τη διδασκαλία ενοτήτων της *Ιστορίας* του Ηροδότου που αφορούν στην περιοχή τους και τελικά δε στάθηκε δυνατό να περιληφθούν, ενμέρει ή συνολικά, στην επιλογή του διδασκτικού εγχειριδίου, υπάρχει η παιδαγωγικά έγκυρη λύση του καταρτισμού Τοπικών Ανθολογίων (βλ. περιγραφή τους στο άρθρο μας *Η διδασκαλία των αρχαιοελληνικών κειμένων από τοπικά ανθολόγια*, περ. Νεοελληνική Παιδεία, 25-26 (1992) 22-31).

Στη συνέχεια, αναφερόμαστε στα καθέκαστα των διαφόρων μερών του βιβλίου:

Α. Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Παρότι έγινε προσπάθεια η εισαγωγή του διδασκτικού εγχειριδίου να είναι επαρκής, καλό είναι ο καθηγητής να έχει πληρέστερη κατατόπιση, ώστε ν' αντιμετωπίσει, χωρίς προσφυγή σε ποικίλα και άνισα μεταξύ τους ως προς τον βαθμό εγκυρότητας βοηθήματα, ορισμένα προβλήματα που είναι ενδεχόμενο να προκύψουν κατά την πορεία διδασκαλίας. Γι' αυτό το λόγο:

α) Παραθέτουμε τον Χρονολογικό Πίνακα, που θα διευκολύνει την ένταξη της κάθε ενότητας της *Ιστορίας* του Ηροδότου στην ευθεία χρονολογική γραμμή των σημαντικότερων γεγονότων της αρχαίας ιστορίας.

β) Παραθέτουμε παρακάτω, στις σελ. 56-74 τα παράλληλα κείμενα, που πλουτίζουν την πληροφόρηση ορισμένων παραγράφων της εισαγωγής.

γ) Παραπέμπουμε στην ευρύτερη εισαγωγή, που περιέχεται στις σελ. 13-162 του πρώτου τόμου της έκδοσής μας *Ηροδότου Ιστορίαι*, Αθήνα 1998. Η συντομογραφία, με την οποία θα γίνονται εδώ οι παραπομπές στην ευρύτερη εργασία μας θα είναι: *Εισαγωγή* (με προσθήκη της σελίδας, στην οποία παραπέμπουμε). Βλ. και την εισαγωγή του Δ. Μαρωνίτη, στις σελ. 19- 140 του τόμου: *Ηροδότου Ιστορίαι, Κλειώ*, Αθήνα 1964.

Τέλος, η εισαγωγή συνδέεται, κατά κανόνα, με τα πραγματολογικά και ερμηνευτικά στοιχεία που δίνονται στις σημειώσεις που συνοδεύουν το κείμενο· λοιπόν, καλό είναι ο καθηγητής να επιδιώκει την οργανική σύνδεση των πληροφοριών που παρέχει η εισαγωγή με το περιεχόμενο του κειμένου, όπου αυτό προσφέρεται, για την παιδαγωγικά χρήσιμη επανάληψη και εμπέδωση. Με

αυτό τον τρόπο η εισαγωγή θα λειτουργεί συνεχώς ως χρηστικό όργανο και κείμενο αναφοράς και δε θα απωθηθεί, μετά τη διδασκαλία των πρώτων κεφαλαίων, στα βάθη της μνήμης των μαθητών. Άλλωστε αυτός είναι ο λόγος, στην πρόταση προγραμματισμού της διδασκαλίας που κάνουμε (βλ. παραπάνω, σελ. 20), η διδασκαλία της εισαγωγής να διαπλέκεται με την ερμηνεία των διαφόρων ενοτήτων του κειμένου.

B. ΟΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ

α. Το Α΄ μέρος των ενοτήτων (κείμενο).

Η καθεμιά από τις είκοσι ενότητες του βιβλίου αποτελείται από δύο μέρη: στο πρώτο (Α) καταχωρίζεται το κείμενο των κεφαλαίων της μετάφρασης της *Ιστορίας* του Ηροδότου που αποτελούν τη διδακτέα ύλη, και στο δεύτερο (Β) δίνονται τα απαραίτητα για την αποδοτική διδασκαλία του στοιχεία.

Σε ό,τι αφορά λοιπόν στο πρώτο μέρος των ενοτήτων:

ι) Η μετάφραση βασίζεται στο αρχαιοελληνικό κείμενο της τρίτης έκδοσης (Οξφόρδη, 1927) του C. Hude, *Herodoti Historiae*, τ.Ι ,Βιβλία Α-Δ· τ. ΙΙ,Βιβλία V- IX. Καταβλήθηκε φροντίδα ώστε η μετάφραση α) να διασώσει όσο γίνεται περισσότερο την ιδιομορφία του ύφους του Ηροδότου , β) να είναι προσαρμοσμένη στη μορφή της δημοτικής που προτείνει η σχολική γραμματική.

Στην κάθε ενότητα παρατίθενται τα κεφάλαια που τη συναποτελούν με τη σειρά που έχουν καταχωριστεί μέσα στα εννέα βιβλία της *Ιστορίας* του Ηροδότου. Αυτός είναι ο κανόνας· όμως δε λείπουν οι περιπτώσεις όπου , α) είτε μια ενότητα φιλοξενεί κεφάλαια που ανήκουν σε περισσότερα από ένα βιβλία του Ηροδότου είτε β), αλλάζει η σειρά παράθεσης των κεφαλαίων, καθώς ορισμένα τοποθετούνται μετά από άλλα, που, στη μορφή με την οποία μας έχουν παραδοθεί τα βιβλία της *Ιστορίας*, εμφανίζονται να ακολουθούν. Η αντιμετώπιση αυτή έγινε για την ανεξότερη παρακολούθηση των αφηγήσεων ή των περιγραφών του Ηροδότου, που, όπως ξέρουμε, χαρακτηρίζονται συχνά από την πρωθύστερη παράθεση, που δημιουργεί σημαντικά προβλήματα, που δεν είναι καλό να μεταφερθούν στη σχολική αίθουσα.

Επίσης σε ορισμένες ενότητες η αφήγηση διακόπτεται σε κάποιο κεφάλαιο και συνεχίζεται με κεφάλαια που απέχουν, λίγο ή πολύ, από το κεφάλαιο αυτό. Εφόσον η παράλειψη των ενδιάμεσων δε δημιουργεί πρόβλημα στην παρακολούθηση της ιστορικής αφήγησης, δε δίνεται καμιά ένδειξη· αν όμως δημιουργεί, παρεμβάλλεται συνοπτική απόδοση των ενδιάμεσων κεφαλαίων.

β) Το Β΄ μέρος των διδακτικών ενοτήτων.

Το δεύτερο μέρος της κάθε ενότητας, που πλαισιώνει το κείμενο της μετά-

Χ Ρ Ο Ν Ο Λ Ο Γ Ι Κ Ο Σ

663-525 π.Χ.	<i>Οι φαραώ, από τον Ψαμμήτιχο ως τον Ψαμμήνιτο</i> (II 151-III 15)
625-584 π.Χ.	<i>Βασιλεία του Κναξάδη των Μήδων</i> (I 103-107)
625-584 π.Χ.	Ο Περίανδρος τύραννος της Κορίνθου (I 20-3· III 48-53· V 92)
600 π.Χ.	Ο Λυκούργος νομοθετεί στη Σπάρτη (I 65-66)
594 π.Χ.	Ο Σόλων επώνυμος άρχων (I 29)
590 (;) π.Χ.	Πόλεμος Σπάρτης–Τεγέας (I 66-68)
586 (;) π.Χ.	Εχθροπραξίες ανάμεσα σε Κόρινθο και Κέρκυρα (III 48-53)
584-550 π.Χ.	<i>Βασιλεία Αστυάγη, των Μήδων</i> (I 107-130)
560-546 π.Χ.	<i>Βασιλεία του Κροίσου, των Λυδών</i> (I 6-85)
560-527 π.Χ.	Ο Πεισίστρατος τύραννος της Αθήνας (I 59-64)
555 π.Χ.	Ο ΚΡΟΙΣΟΣ ΥΠΟΤΑΣΣΕΙ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ (I 26-28)
550-528 π.Χ.	<i>Βασιλεία του Κύρου, των Περσών</i> (I 95-214)
547(;) π.Χ.	Πόλεμος Σπάρτης – Άργους (I 82)
546 π.Χ.	<i>Ο Κύρος νικά τον Κροίσο και κυριεύει τις Σάρδεις</i> (I 78-85)
545 π.Χ.	Ο ΚΥΡΟΣ ΥΠΟΤΑΣΣΕΙ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ (I 141-170)
539/38 π.Χ.	<i>Ο Κύρος κυριεύει τη Βαβυλώνα</i> (I 188-191)
528 π.Χ.	<i>Εκστρατεία εναντίον των Μασσαγετών – θάνατος του Κύρου</i> (I 201-214)
532-522 π.Χ.	Ο Πολυκράτης τύραννος της Σάμου (III 39-60 και 120-161)
528-522 π.Χ.	<i>Βασιλεία του Καμβύση</i> (II 1-III 66)
527-510 π.Χ.	Οι Πεισιστρατίδες τύραννοι της Αθήνας (V 62-63)
525 π.Χ.	<i>Ο Καμβύσης υποτάσσει την Αίγυπτο</i> (III 1-16)
525 π.Χ.	Πόλεμος Σπάρτης – Σάμου (III 54-56)
523/22 (;) π.Χ.	<i>Εκστρατείες του Καμβύση εναντίον Αιθιοπών και Αμμωνίων</i> (III 17-26)
522 π.Χ.	<i>Θάνατος Καμβύση – Βασιλεία του Μάγου</i> (III 61-79 και 139-149)
522(;) π.Χ.	ΠΕΡΣΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ (III 120-129)

* Η ποικιλία των τυπογραφικών στοιχείων του Χρονολογικού Πίνακα αντιστοιχεί στην καθεμιά από τις τρεις κατηγορίες, στις οποίες συνήθως εντάσσονται τα γεγονότα α) Ιστορικά γεγονότα του «βαρβαρικού» κόσμου, στοιχεία πλάγια· β) του ελληνικού κόσμου, στοιχεία όρθια, και γ) γεγονότα που αφορούν στη σύγκρουση των δύο κόσμων, στοιχεία κεφαλαία.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ *

- 522/1-485 π.Χ. *Βασιλεία του Δαρείου* (III 88 – VII 4)
- 520 π.Χ. *Ο Δαρείος καταπνίγει την επανάσταση των Βαβυλωνίων* (III 150-159)
- 514 π.Χ. *Ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτων φονεύουν τον Ίππαρχο* (V 55-6)
- 512 π.Χ. *Εκστρατεία του Δαρείου εναντίον των Σκυθών* (IV 83-142)
- 512 π.Χ. **Ο ΜΕΓΑΒΑΖΟΣ ΥΠΟΔΟΥΛΩΝΕΙ ΘΡΑΚΕΣ ΚΑΙ ΜΑΚΕΔΟΝΕΣ** (IV 143-44· V 1-27)
- 512(;) π.Χ. *Οι Πέρσες υποτάσσουν τη Λιβύη* (IV 107 και 200-204)
- 510 π.Χ. *Πόλεμος Θεσσαλών-Φωκίων* (VII 27-30)
- 510 π.Χ. *Πτώση της τυραννίδας στην Αθήνα-Εξορία Ιππία* (VI 62-65)
- 508 π.Χ. *Ο Κλεισθένης και οι μεταρρυθμίσεις του* (V 66-69)
- 506 π.Χ. *Οι Αθηναίοι νικούν Βοιωτούς και Χαλκιδείς* (V 77)
- 494-493 π.Χ. **Η ΙΩΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ** (V 28-VI 32): Πυρπόληση Σάρδεων (V 100-101)· Επανάσταση Κυπρίων (V 104,108-115)
- 493 π.Χ. **ΚΑΤΑΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΙΩΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ** (V 116· VI 21 και 33)
- 493-483 π.Χ. *Ο Θεμιστοκλής σύμβουλος των Αθηναίων* (VII 193-194)
- 492 π.Χ. **ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΜΑΡΔΟΝΙΟΥ – ΤΟ ΝΑΥΑΓΙΟ ΣΤΟΝ ΑΘΩ** (VI 43-45)
- 490 π.Χ. **ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΔΑΤΗ ΚΑΙ ΑΡΤΑΦΡΕΝΗ – ΜΑΧΗ ΜΑΡΑΘΩΝΑ** (VI 94-120)
- 487 π.Χ. *Εχθροπραξίες ανάμεσα σε Αθήνα και Αίγινα* (VI 49-50, 87-93)
- 485-465 π.Χ. *Βασιλεία Ξέρξη* (VII 5-IX 121)
- 484 π.Χ. *Ο Ξέρξης καταπνίγει την επανάσταση των Αιγυπτίων* (VII 7)
- 481 π.Χ. **ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟΝ ΙΣΘΜΟ** (VII 145)
- 480 π.Χ. **Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΞΕΡΞΗ** (VII 20-IX 89): Μάχη Θερμοπυλών (VII 201-233)· ναυμαχίες Αρτεμισίου (VIII 1-17)· ναυμαχία Σαλαμίνας (VIII 40-96)· αποχώρηση Ξέρξη (VIII 96-120)
- 480 π.Χ. **ΜΑΧΗ ΙΜΕΡΑΣ ΣΙΚΕΛΙΑΣ** (VIII 165-167)
- 479 π.Χ. **ΜΑΧΗ ΠΛΑΤΑΙΩΝ** (IX 19-75) **ΚΑΙ ΜΥΚΑΛΗΣ** (IX 90-109)
- 479 π.Χ. **ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΤΑΛΑΜΒΑΝΟΥΝ ΤΗ ΣΗΣΤΟ** (IX 114-121)
- 479-431 π.Χ. *Η πεντηκονταετία (Σποραδικές αναφορές)*
- 431-422 π.Χ. *Η α' περίοδος του Πελοποννησιακού πολέμου (Αρχιδάμειος πόλεμος) (Σποραδικές αναφορές).*

φρασης του Ηροδότου, αποτελείται, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, από τρία τμήματα:

ι) Ερμηνευτικές Σημειώσεις.

Οι ερμηνευτικές σημειώσεις, με πραγματολογικό και ερμηνευτικό (στην ευρύτερη έννοιά του) περιεχόμενο, κύριο σκοπό έχουν την παροχή χρήσιμης πληροφόρησης. Συμπληρωματικός σκοπός τους είναι η επισήμανση και η πρόκληση για ανάλυση θεμάτων, που ενδεχομένως θα περνούσαν απαρατήρητα, ενώ είναι σημαντικά για την ερμηνεία του κειμένου του Ηροδότου. Η συσχέτισή τους με τα «Παράλληλα Κείμενα» και τα «Θέματα μελέτης – Ερωτήσεις» που ακολουθούν θα είναι από κάθε άποψη θετικό στοιχείο της διδακτικής προσπάθειας.

Παρότι οι σημειώσεις αυτές μπορούν να θεωρηθούν επαρκείς, τις συμπληρώνουμε με τα όσα παραθέτουμε παρακάτω, σελ. 28κξ, και θεωρήθηκε ότι θα διόγκωναν υπερβολικά αυτό το μέρος του διδακτικού εγχειριδίου (ή ότι η κατανόησή τους από τους μαθητές θα ήταν προβληματική), με την ελπίδα ότι μπορούν να φανούν χρήσιμα για τον καθηγητή, ένα περισσότερο που αφορούν σε ιδιαίτερα σημαντικά σημεία του κειμένου και απαιτούν περισσότερη επιμονή για την παιδαγωγικά πληρέστερη ερμηνεία τους.

ii) Τα Παράλληλα Κείμενα

Με τον όρο «Παράλληλα Κείμενα» παραθέτουμε στη δεύτερη παράγραφο του δεύτερου μέρους των διδακτικών ενότητων:

– χωρία άλλων αρχαίων συγγραφέων (αλλά και του ίδιου του Ηροδότου), που αναφέρονται στα ίδια γεγονότα (ή σε παρόμοια) με εκείνα που πραγματεύεται ο Ηρόδοτος στα κεφάλαια της ενότητας·

– κείμενα νεότερων μελετητών και λογοτεχνικές δημιουργίες (λαϊκές ή λόγιες) νεότερων εποχών, που σχετίζονται με το περιεχόμενο των κεφαλαίων της ενότητας.

Με την παράθεση των χωρίων άλλων αρχαίων συγγραφέων υπηρετείται διπλή παιδαγωγική σκοπιμότητα: από τη μια, με τη βοήθειά τους, γίνονται καλύτερα κατανοητά τα γεγονότα που αφηγείται ο Ηρόδοτος, αφού τα κείμενα αυτά παρουσιάζουν θεματική και νοηματική ομοιότητα με τα συγκεκριμένα κεφάλαια της *Ιστορίας* του, και από την άλλη δίνεται μια ακόμη ευκαιρία ευρύτερης γραμματολογικής κατατόπισης των μαθητών, με την αναφορά αρκετών αρχαίων συγγραφέων, που ανήκουν σε διάφορα γραμματολογικά είδη, και συγκεκριμένων έργων τους.

Με την παράθεση των κειμένων νεότερων μελετητών υπηρετείται ένα από τα αιτήματα της σύγχρονης σχολικής πράξης, αφού με την παιδαγωγική αξιοποίησή τους βοηθούνται οι μαθητές να συλλάβουν κατά βάθος το νοηματικό περιεχόμενο ενός σημαντικού μνημείου λόγου, όπως είναι η *Ιστορία* του Ηροδότου. Παρακάτω, στις σελ. 56-74, ο καθηγητής θα βρει συμπληρωματικά

κειμένα νεότερων ερευνητών, που έχουν σημασία αυτά καθεαυτά και που, χωρίς να επικαλύπτουν το ένα το άλλο, αλληλοσυμπληρώνονται. Και αν σε ορισμένα σημεία διατυπώνουν διαφορετική άποψη, μπορούμε να βοηθηθούμε από αυτό και να αντιληφτούμε ότι τα αρχαιοελληνικά κείμενα δεν είναι πάντοτε μονοσήμαντα, αλλά κρύβουν και δυνατότητες διαφορετικής ερμηνείας.

iii) Θέματα για μελέτη– Ερωτήσεις

Με το κείμενο της *Ιστορίας* του Ηροδότου που παρατίθεται στο πρώτο μέρος της κάθε ενότητας, με τις Ερμηνευτικές Σημειώσεις και με τα Παράλληλα Κείμενα συνδέονται στενά (και συχνά συμπληρώνουν τη λειτουργία τους) τα «Θέματα για μελέτη– Ερωτήσεις», με τα οποία κλείνει η ενότητα. Η παιδαγωγική τους σκοπιμότητα είναι προφανής· αυτή η σκοπιμότητα θα εξυπηρετηθεί, αν ο καθηγητής επιμένει οι απαντήσεις των μαθητών (γραπτές ή προφορικές, κατά τη δική του κρίση) να στηρίζονται κυρίως στην πληροφόρηση που παρέχει το σχολικό τους βιβλίο και στην ερμηνευτική προσπάθεια που έγινε μέσα στη σχολική αίθουσα. Αυτό βέβαια τον υποχρεώνει, κατά τη διαδικασία της ερμηνείας του κειμένου, να προλειαίνει το έδαφος με τις απαραίτητες επισημάνσεις και διευκρινίσεις.

Πρέπει να δηλωθεί με σαφήνεια ότι οι ερωτήσεις του βιβλίου, που αποσκοπούν και στην αποφυγή αποπροσανατολισμού από τον σκοπό της διδασκαλίας της *Ιστορίας* του Ηροδότου, δεν είναι κατά κανένα τρόπο δεσμευτικές για τον διδάσκοντα. Δική του είναι η ευθύνη της τελικής επιλογής, ποιες από τις ερωτήσεις αυτές πρέπει να συζητηθούν (με τη διατύπωση του βιβλίου ή με παραλλαγή της), ποιες να αντικατασταθούν ή δε χρειάζεται να συζητηθούν (ιδιαίτερα όταν τα χρονικά όρια διδασκαλίας της ενότητας αποδειχτούν πολύ στενά).

Σε κάθε περίπτωση, ο καθηγητής καλό είναι να έχει διαβάσει την παράγραφο «Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις», πριν αρχίσει την ερμηνεία του πρώτου κεφαλαίου της αντίστοιχης διδακτικής ενότητας.

γ) Η εικονογράφηση

«Πρωταρχικό ρόλο στην κατανόηση των (αρχαιοελληνικών) κειμένων παίζει η αρχαιολογία», υπογραμμίζει ο Γ. Μπακαλάκης (βλ. το άρθρο του: *Αρχαιολογία και Μέση Παιδεία*, Φιλολόγος 7 (1966) 73–77· μάλιστα στις σελ. 74-76 κάνει λόγο ειδικά για τα αρχαιολογικά ευρήματα που αφορούν στο κείμενο του Ηροδότου. Βλ. παρακάτω, σελ. 72-74, στα «Παράλληλα Κείμενα»· ακολουθώντας την αρχή αυτή εφοδιάσαμε το διδακτικό εγχειρίδιο με εικαστικό υλικό, αντλημένο από την αρχαιοελληνική τέχνη.

Καλό θα είναι ο καθηγητής από το πρώτο μάθημα να καταδείξει το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το υλικό αυτό και, κατά τη διδασκαλία του κειμένου της κάθε ενότητας, να βοηθά τους μαθητές για τη σύνδεσή του με τη σχετική εικονογράφηση.

ΙΙΙ. ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΣΤΙΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Στην πρώτη παράγραφο του δεύτερου μέρους της κάθε ενότητας του διδακτικού εγχειριδίου (Β. α.) έχουν παρατεθεί οι “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” με πραγματολογικό και ερμηνευτικό περιεχόμενο. Κύριος σκοπός βέβαια της παράθεσής τους είναι η παροχή πληροφόρησης, αλλά συμπληρωματικός σκοπός είναι η επισήμανση και η πρόκληση για ανάλυση θεμάτων, που ενδεχομένως θα περνούσαν απαρατήρητα, ενώ η σημασία τους για την ερμηνεία της *Ιστορίας* του Ηροδότου κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική. Η αξιοποίηση τους επίσης για την πραγμάτευση των “Θεμάτων για μελέτη – Ερωτήσεων” (παράγραφος Β. γ. της κάθε ενότητας) θα αποδειχθεί θετικό στοιχείο της εργασίας στη σχολική αίθουσα.

Παρότι οι σημειώσεις αυτές μπορούν να θεωρηθούν επαρκείς, τις συμπληρώνουμε με τα όσα ακολουθούν και δεν έχουν συμπεριληφθεί στο διδακτικό εγχειρίδιο, επειδή φάνηκε ότι θα το διόγκωναν υπερβολικά (ή ότι η κατανόησή τους από τον μαθητή θα ήταν προβληματική, ενώ θα έδιναν και χαρακτηρισμό σχολαστικισμού στο βιβλίο). Αντίθετα, ελπίζουμε ότι μπορούν ν’ αποδειχτούν χρήσιμα για τον καθηγητή, ένα περισσότερο που αφορούν σε σημαντικά σημεία του κειμένου και απαιτούν περισσότερη επιμονή για την παιδαγωγικά αποδεκτή ερμηνεία τους.

1. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της πρώτης ενότητας (σελ. 19-26 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κυρίως *Προοίμιον*:

– Τα κεφ. 1-5 αποτελούν μια ξεχωριστή ενότητα, το *προοίμιον* της *Ιστορίας*, που κατέχει μια ιδιαίτερη θέση μέσα στο έργο και χαρακτηρίζεται από εμφανή ιδιοτυπία. Διακρίνεται: α) στο κυρίως *προοίμιον* και, β) στην έκθεση της *αίτιης* της σύγκρουσης Ελλήνων και βαρβάρων (όπου, αφού ο Ηρόδοτος εκθέτει τα μυθολογικά αίτια, προδιαθέτει τον αναγνώστη για τα όσα θ’ ακολουθήσουν και θα είναι, κατά τη γνώμη του, τα ιστορικά αίτια).

Λοιπόν, το *κυρίως προοίμιον*, η προγραμματική εισαγωγική φράση, είχε καθοριστική επίδραση στη μεταγενέστερη ιστοριογραφία. Και πιστεύουμε ότι έχει ενδιαφέρον να το παραθέσουμε στο πρωτότυπο, μαζί με τις αντίστοιχες προγραμματικές περιόδους του Εκαταίου και του Θουκυδίδη (την αναλυτικότερη πραγμάτευση των τριών αυτών προοιμίων βλ. στο άρθρο του Δ. Μαρωνίτη, *Η σχολική μετάφραση*, στο περιοδικό «Φιλολόγος» 71 (1993) 6-29:

i) **Ἐκαταῖος** Μιλήσιος ὧδε μυθεῖται· τάδε γράφω, ὥς μοι ἀληθέα δοκέει εἶναι· οἱ γάρ τῶν Ἑλλήνων λόγοι πολλοί τε καὶ γελοῖοι, ὥς ἐμοὶ φαίνεται, εἰσίν.

ii) **Ἡροδότου** Ἀλικαρνησέος ἱστορίας ἀπόδεξις ἦδε, ὥς μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωमाστά, τὰ μὲν Ἑλλήσι, τὰ δέ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τὰ τε ἄλλα καὶ δι’ ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι.

iii) **Θουκυδίδης** Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, ὥς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθύς καθισταμένου καὶ ἐλπίσας μέγαν τε ἔσσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων.

– Το ὄνομα **Ἡρόδοτος** ἀνήκει στα λεγόμενα «θεοφόρα» (π.χ. Διόδωρος, Ἡρόκλητος, Ἀπολλόδωρος, Ἑρμείας κτλ.).

β) Στο κεφ. 1. — Ο ὅρος **λόγιος** (ετυμολογικά: γνώστης των “λόγων”, των παραδόσεων, πεπαιδευμένος), τον οποίο ο Ηρόδοτος αποδίδει μόνο σε “βάρβαρους”, σημαίνει τον σοφό στη μελέτη του παρελθόντος. Εδώ εμφανίζει τους “λογίους Περσῶν” καλούς γνώστες της ελληνικής μυθολογίας, αφού όλες οι εκδοχές τους, που στηρίζουν την μυθική **αἰτίην**, δεν προέρχονται από “βαρβαρικές” πηγές.

– Το εθνικό ὄνομα **Ἀσσύριοι** στον Ηρόδοτο εναλλάσσεται με το **Βαβυλώνιοι**, εφόσον τα χρησιμοποιεῖ, περίπου ως συνώνυμα (ὅπως, συχνά, και τα: **Μήδοι-Πέρσαι**).

γ) Στο κεφ. 2. Ο προσδιορισμός του είδους του πλοίου (**μακρῇ νηί**), δηλ. ταχύπλοο, πολεμικό, που διακρινόταν από την **στρογγύλην νῆα**, το φορηγό, υποδηλώνει τις επιθετικές προθέσεις των επιβατών της Αργῶς.

δ) Στο κεφ. 3. — Ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεῖ τον ὄρο **γενεή** για να δηλώσει χρονική περίοδο: τρεις **γενεαί** ισοδυναμοῦν με ἕναν αἰῶνα, ἄρα η καθεμιά τους αντιστοιχεῖ σε τριάντα τρία **ἔτεα**.

– Με τη χρήση φράσεων που εμπεριέχουν τη λέξη **δίκη** (στο πρωτότυπο: **δίκας ἀπαιτέειν· δίκας διδόναι· δίκας γενέσθαι**) ο Ηρόδοτος υποδηλώνει την επιθυμία του να επικρατήσῃ σύστημα σωστής απονομῆς δικαιοσύνης. Ἄρα, κατὰ τους Πέρσες, τα Μηδικά εἶναι αντι-εκστρατεία για τον τρωικό πόλεμο.

ε) Στο κεφ. 4. Εδώ αναφέρεται για πρώτη φορά η μεγάλη ἥπειρος, η **Ἀσίη**, σε ἄμεση αντιπαράθεση με την Ευρώπη, που αντιστοιχεῖ, σε γενικές γραμμές, με την αντιπαράθεση Ἑλληνες-βάρβαροι.

στ) Στο κεφ. 5. Αυτή η «κυκλική θεώρηση της ιστορίας» (“του κύκλου τα γυρίσματα που ανεβοκατεβαίνουν” του Β. Κορνάρου), καθὼς ἐδὼ παρεμβάλλεται

ανάμεσα στον *πρώτον υπάρξαντα ἀδίκων ἔργων ἐν Ἑλλήσι* και της αδικίας του (που φαίνεται στο κεφ. 6), προσδιορίζει τη μοίρα του Κροίσου, που τελικά θα πληρώσει την *ὑδριν* του.

ζ) Στο κεφ. 6. — Τα κεφ. 6-94 αποτελούν τη δεύτερη ενότητα του πρώτου βιβλίου της *Ἱστορίας* του Ηροδότου, που είναι γνωστή ως “λυδικός λόγος”· είναι μια συνεχής αφήγηση που διακόπτεται όμως από παρεκβάσεις (όπως π.χ. με τη νουβέλα του Άδραστου, βλ. παρακάτω, σελ. 243κξ). Ο Ηρόδοτος ακολούθησε τη γνωστή από την *Οδύσσεια* αφηγηματική μέθοδο *in medias res*, αφού ξεκινά από ένα γεγονός που, χρονικά, είναι μεταγενέστερο από την χρονολογικά προγενέστερη αρχή της εξιστόρησης (που είναι η δημιουργία του βασιλείου των Μήδων, εβδομήντα περίπου χρόνια πριν από τη βασιλεία του Κροίσου, αλλά θα την αφηγηθεί ο Ηρόδοτος πολύ παρακάτω, στα κεφ. Α 103-107).

Στην ενότητα αυτή η οργάνωση του ιστορικού υλικού είναι προσωποκεντρική· ο Κροίσος βρίσκεται συνεχώς στο επίκεντρο, από την άνοδό του στο θρόνο ως το αποκορύφωμα του μεγαλείου του και την τελική πτώση του. Όλα τα άλλα και όλοι οι άλλοι (όπως π.χ. ο Σόλων και ο Κύρος) στρέφονται γύρω απ’ αυτόν.

— Με το «βασιλιάς» αποδώσαμε τον σημαντικότερο για την πολιτειακή κατάσταση του αρχαίου κόσμου όρο «τύραννος», που (όπως και οι συνώνυμοί του *βασιλεύς* και *ἄναξ*) έχει μικρασιατική προέλευση. Σήμαινε τον απόλυτο μονάρχη, που ήταν υπεράνω των νόμων. Στον Ηρόδοτο οι όροι *βασιλεύς* και *τύραννος* χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, ως συνώνυμοι· η σημερινή απαξιωτική σημασία της λέξης δεν χαρακτήριζε υποχρεωτικά τους «τυράννους» παρὰ μόνο μετά το 404 π.Χ. (εξαιτίας της απάνθρωπης πολιτείας των Τριάκοντα).

η) Στο κεφ. 27. Ο όρος «φόρου υποτελής» του κεφ. 6 επαναλαμβάνεται. Αυτή η επανάληψη πιθανόν υποδηλώνει την ιδιαίτερη σημασία που έδινε ο Ηρόδοτος στον οικονομικό παράγοντα, για τον οποίο πλούσιες πληροφορίες δίνει ο Ι. Περυσινάκης στο βιβλίο του: *Η ἔννοια του πλούτου στην Ἱστορίή του Ηροδότου*, Ιωάννινα 1987.

2. Προσθήκες στις «Ερμηνευτικές Σημειώσεις» της δεύτερης ενότητας (σελ. 27-35 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Α 29. — Η ενότητα των κεφ. Α 29-33 αποτελεί, μαζί με το συμπλήρωμά της, τα κεφ. Α 86-87, μια από τις πιο γνωστές και δημοφιλείς δημιουργίες του Ηροδότου. Βέβαια, θα είχε τη θέση της στο τρίτο μέρος του «Βιβλίου του μαθητή», ως νουβέλα, αλλά προτιμήθηκε η συμπερίληψή της στον κορμό του ιστορικού έργου, επειδή βοηθά ουσιαστικά στην κατανόηση της εξέλιξης της ιστορίας, αφού σ’ αυτήν εικονίζεται ανάγλυφα η αντίθεση ανάμεσα στον ελληνικό και τον ανατολικό πολιτισμό, που ερμηνεύει με τον πειστικότερο τρόπο

την αναπόφευκτη σύγκρουσή τους (την ίδια λειτουργία επιτελεί και ο διάλογος Δημαράτου-Ξέρξη, κεφ. VII 101-105, βλ. Σχολικό εγχειρίδιο, σελ. 94). Έχει επίσης εξαιρετικό ενδιαφέρον για τις ηθικοθηρησκευτικές ιδέες του. Κατά τον Α. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (μετ. Αγ. Τσοπανάκη), Θεσσαλονίκη, ⁵1981, σελ. 439, ο διάλογος Σόλωνα-Κροίσου αναφέρεται «στα προβλήματα της σχέσης ανάμεσα στις ανθρώπινες αξίες και τη θεϊκή δύναμη, ένα θέμα που τους ήχους του θα τους ακούμε διαρκώς στα όσα επακολουθούν».

– Αποδώσαμε με το “σοφοί” το “σοφισταί” του πρωτοτύπου. Η λ. *σοφιστής*, προτού μεταβληθεί η σημασία της ύστερ’ από τη σύνδεσή της με τους γνωστούς διανοητές, σήμαινε τον άνθρωπο που αχολείται σοβαρά με την επιστημονική έρευνα, που έχει τη φήμη του σοφού (όπως εδώ) ή που είναι αυθεντία σ’ έναν τομέα πνευματικής ή καλλιτεχνικής δραστηριότητας.

– Για τον Σόλωνα τον Αθηναίο βλ. τον ομώνυμο *Βίο* του Πλουτάρχου, σε μετάφραση Β. Τσακαλικά, στο βιβλίο του ΟΕΔΒ. Σημαντικό μέρος της πολιτικής του σκέψης διασώζεται στις ελεγείες του, αφού στάθηκε και σημαντικός λυρικός ποιητής.

– Για το θέμα της επίσκεψης του Σόλωνα στην αυλή του Κροίσου έχουν εκφραστεί σοβαρές αμφιβολίες, κυρίως επειδή τα χρονολογικά δεδομένα δε φαίνεται να συνηγορούν. Βλ. Σ. Μαρκιανού, *Η αξιολογία του Ηρόδοτου για τη χρονολογία της νομοθεσίας και της αποδημίας του Σόλωνα*, Ελληνικά 28 (1976) 5-28.

β) Στο κεφ. Α 30. Στο διάλογο Σόλωνα-Κροίσου, εκτός απ’ την αντιπαράθεση των αξιών του ελληνικού και του “βαρβαρικού” κόσμου, πρωτεύουσα θέση κατέχει και το θέμα της “ύβρεως”, που προκαλείται από «κόρον» δύναμης και πλούτου, και προκαλεί τον «φθόνον» των θεών, που οδηγεί τον υβριστή σε *ἄτην* (τύφλωση του νου), με τελικό αποτέλεσμα την κατάπτωσή του, με όργανο τη θεία νέμεση. Εκτός από την ύβρη, την οποία σημειώσαμε στο σχολικό εγχειρίδιο, ο Κροίσος διαπράττει και δεύτερη ύβρη, με την αξίωσή του να θεωρηθεί ανώτερος από τους “απλούς πολίτες” (κεφ. 32) και τρίτη, με την περιφρόνηση της γνώμης ενός *σοφού*, που στον Ηρόδοτο τα λόγια του έχουν το ίδιο κύρος με τους θεϊκούς χρησμούς (κεφ. 33).

γ) Στο κεφ. Α 31. Με τη φράση “για τον άνθρωπο είναι καλύτερος ο θάνατος απ’ τη ζωή” (πρβλ. και κεφ. Ε 4 και Ζ 46), η παραδοσιακή απαισιοδοξία των Ελλήνων, που διατυπώθηκε στην *Ιλιάδα*, Ω 525κεξ. και επανεμφανίζεται στους στ. 1225κεξ. του *Οιδίποδος ἐπὶ Κολωνῶ* του Σοφοκλή.

δ) Στο κεφ. Α 32. – Για τον *φθόνον* των θεών, βλ. σελ. 36 της *Εισαγωγής*.

– Το διάλογο Σόλωνα-Κροίσου επαναλαμβάνει σχεδόν κατά λέξη ο Πλούταρχος στα κεφ. 27-28 τον *Βίου* του Σόλωνα. Βλ. το αντίστοιχο Παράλληλο κείμενο.

3. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της τρίτης ενότητας (σελ. 37-49 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Α 53. Έχουμε εδώ το περιφημότερο παράδειγμα της αμφισημίας των χρησμών, που προκαλεί την καταστροφή του βιαστικού και απρόσεκτου αποδέκτη. Βλ. την «απολογία» των ιερέων του μαντείου, στο κεφ. Α 91.

β) Στο κεφ. 56. Στα κεφ. 56-68 (όπως και στο 92) ο Ηρόδοτος, με αφορμή τον Δελφικό χρησμό του Κροίσου, που τον συμβούλευε «τούς Ἑλλήνων δυνατωτάτους ἔξευρόντα φίλους προσθέσθαι», προβαίνει σε μια εκτεταμένη εθνολογική παρέκβαση, όπου δίνει τις πρώτες σημαντικές πληροφορίες για τον πρην από τα μηδικά ελληνικό κόσμο. Συγκεκριμένα, κάνει λόγο για τις φυλές των Ιώνων και των Δωριέων (κεφ. 56-58), ως εισαγωγή, και ακολουθούν δυο διαδοχικές παρεκβάσεις για την εξέλιξη των δυο σημαντικότερων πόλεων, της Αθήνας (κεφ. 59-64) και της Σπάρτης (κεφ. 65-68).

γ) Στο κεφ. 59. Πρόκειται για τα γνωστά από την ιστορία της Αθήνας «κόμματα» των Παραλίων, των Πεδιακών και των Διακριών.

δ) Στο κεφ. 64. Για τον πλούτο που υπήρχε στην περιοχή των εκβολών του Στρυμόνα συνηγορούν το ενδιαφέρον του Ιστιαίου για την Μύρκινο (κεφ. Ε 11) και, αργότερα, η επιμονή των Αθηναίων για την ίδρυση της Αμφίπολης.

ε) Στο κεφ. 65. Διατυπώθηκε η εικασία ότι η **εὐνομία**, που εξασφάλισε στη Σπάρτη ο Λυκούργος, ήταν η αιτία ν’ αναφέρεται στον κατάλογο των βασιλιάδων της (κεφ. Η 131) με το όνομα **Εὐνομος**. Άλλη, πλούσια πληροφόρηση για τον Λυκούργο, στον ομώνυμο **Βίο** του Πλουτάρχου.

στ) Στο κεφ. 69. Η φόρμουλα «ἄνευ δόλου καὶ ἀπάτης» ήταν κοινός τόπος, όπως δείχνουν και επιγραφές, στη γλώσσα της διπλωματίας της εποχής.

ζ) Στο κεφ. 71.

– Εδώ ο **Σάνδανις** (το όνομά του είναι “θεοφόρο”, με πρώτο συνθετικό το όνομα του θεού των Λυδών Σανδών) παίζει τον ρόλο του «σοφού συμβούλου». Τα επιχειρήματά του, για ν’ αποτρέψει τον Κροίσο από εχθροπραξίες εναντίον των Περσών, θα τα επικαλεστεί με τη σειρά του ο Κροίσος (κεφ. 207), ως «σοφός σύμβουλος», τώρα, για ν’ αποτρέψει τον Κύρο από την εκστρατεία εναντίον των Μασσαγετών.

– Τα σύκα για τους Έλληνες ήταν συνηθισμένη και απαραίτητη τροφή. Σε επιστολή του ο Ιουλιανός έπλεξε το **Ἰσχάδων εγκώμιον**.

η) Στο κεφ. 86. – Στα κεφ. 86-87 έχουμε μια απ’ τις περιφημότερες σκηνές της *Ἱστορίας* του Ηρόδοτου, τον “Κροίσο επάνω στην πυρά”, που είχε εμπνεύσει

ήδη, πριν από τον Ηρόδοτο, τον αγγειογράφο Μύρωνα (αρχές 5. π.Χ. αιώνα) και τον Βακχυλίδη.

Η περίπτωση του Κροίσου, με τα τρία διαδοχικά στάδια (μεγαλείο· ύβρις· καταστροφή) προοιωνίζεται τη μοίρα του Κύρου, του Καμβύση και προπάντων του Ξέρξη.

– Τα 14 χρόνια της βασιλείας του Κροίσου, όπως και οι 14 πρόσθετες ημέρες του, είναι το διπλάσιο του ιερού αριθμού 7. Δύο εφτάδες, βλ. παρακάτω, θα είναι τα παλικάρια των Λυδών που θα οδηγηθούν στην πυρά, όπως ήταν 7 τα παλικάρια και 7 οι κοπέλες που πλήρωναν φόρο στον Μίνωα οι Αθηναίοι.

Θ) Στο κεφ. 141. Με το κεφ. 141 ο Ηρόδοτος ξαναπιάνει την εξιστόρηση της σύγκρουσης Ελλήνων-βαρβάρων, που είχε διακοπεί στο κεφ. 28, αφού παρεμβλήθηκαν οι ενότιες των κεφ. 28-92 (που αφορούσαν στον Κροίσο) και 95-140(καταγωγή του Κύρου, άνοδος στο θρόνο και καθυπόταξη της Ασίας).

4. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της τέταρτης ενότητας (σελ. 51-63 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Ε 78.

– Με τον όρο “δημοκρατία” αποδόθηκε ο όρος του πρωτοτύπου *ἰσηγορίη*: το δικαίωμα που έχουν όλοι οι πολίτες να εκφράζουν με ίσους όρους τη γνώμη τους για τα κοινά, την ίδια δυνατότητα να υποστηρίξουν το δίκαιό τους στα δικαστήρια. Είναι περίπου συνώνυμη με τον άλλο όρο που εμφανίζεται στην ίδια εποχή, την *παρηγοσία*, σε αντίθεση με τους “τυράννους”, που θεωρούσαν απαράδεκτο να έχει οποιοσδήποτε άλλος τα ίδια δικαιώματα μ’ αυτούς στην ομιλία.

– “Κι απ’ αυτό γίνεται φανερό...δεδομένη”. Η αντίθετη άποψη επικρατεί στον διάλογο μεταξύ των Περσών (κεφ. Γ 80-82, βλ. παρακάτω, “Παράλληλα Κείμενα”, σελ. 65-67) για το καλύτερο πολίτευμα, όπου, τελικά, προκρίνεται, εις βάρος της δημοκρατίας, η μοναρχία. Με τον τρόπο που κλείνει το κεφάλαιο αυτό ο Ηρόδοτος, αποδεικνύεται «φιλαθήναιος», όπως θα εμφανιστεί ακόμα πιο απροκάλυπτα παρακάτω, στο κεφ. Ζ 139κεξ. (διδακτικό εγχειρίδιο, σελ. 105). Βλ. και *Εισαγωγή*, σελ. 127-128.

β) Στο κεφ. Ε 97.

– Πρόκειται για την αγόρευση του Αρισταγόρα στο κεφ. Ε 49.

– Η έκφραση *αὗται δὲ αἱ νῆες ἀρχὴ κακῶν ἐγένοντο* παραπέμπει στο ομηρικό *νῆες ἀρχέκακοι* (*Ιλιάδα* Ε 621).

γ) Στο κεφ. Ε 101. Τρεις δυνάμεις αποτελούσαν, τώρα, το σύνολο των εχθρών:

i) Οι Πέρσες και οι Λυδοί κάτοικοι των Σάρδεων. ii) Οι δυνάμεις του Αρτα-

φρένη, που κρατούσαν την ακρόπολη και iii) Οι ενισχύσεις απ' το εσωτερικό (κεφ. Ε 102).

δ) Στο κεφ. Ε 102. Όπως εδώ, και σε άλλα σημεία της *Ίστορίας* του ο Ηρόδοτος εμφανίζεται να έχει ιδιαίτερη αδυναμία στους αθλητικούς αγώνες.

ε) Στο κεφ. Ε 103. Η *Αμαθούς* ήταν το κέντρο του “βαρβαρικού” πληθυσμού της Κύπρου (σε αντίθεση με τη Σαλαμίνα, που ήταν το κέντρο του ελληνικού) και είχαν εγκατασταθεί εκεί Φοίνικες. Η αντιπαράθεση Ελλήνων και Φοινίκων δεν εκδηλωνόταν μόνο στην Κύπρο, αλλά και στη Σικελία, στη Β. Αφρική και τη δυτική Μεσόγειο.

στ) Στο κεφ. 105. Με την επίκληση του Δία, έχουμε εξελληνισμό: ο Δαρείος ήταν φυσικό να επικαλείται τον αντίστοιχο θεό των Περσών, τον Ωρομάσδη.

ζ) Στο κεφ. ΣΤ 32. «Για τρίτη φορά»· την πρώτη φορά απ' τον Κροίσο (560 π.Χ.), τη δεύτερη απ' τον Κύρο (549 π.Χ) και την τρίτη, τώρα (493 π.Χ.) από τους στρατηγούς του Δαρείου.

5. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της πέμπτης ενότητας (σελ. 65-80 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. ΣΤ 48. Από το κεφάλαιο αυτό του έκτου βιβλίου της *Ίστορίας* του και ως το τέλος της ο Ηρόδοτος θα πραγματευτεί την προγραμματική του εξαγγελία, ότι κυρίως θα αφηγηθεί τον πόλεμο ανάμεσα σε Έλληνες και βαρβάρους. Από εδώ και πέρα ο ρυθμός της αφήγησης επιταχύνεται, οι παρεκβάσεις γίνονται αραιότερες και συντομότερες, ο συγγραφέας κυρίως σ' αυτά τα βιβλία αφήνει πίσω του τους Ίωνες “λογογράφους” και αναδεικνύεται “πατήρ της ιστορίας”.

β) Στο κεφ. ΣΤ 105.

– Ο *ήμεροδρομής* αυτός συχνότερα αναφέρεται ως Φειδιππίδης, όμως η γραφή των χειρογράφων: *Φιλιππίδης* φαίνεται ορθότερη, καθώς το όνομα ήταν συνηθισμένο στην Αθήνα, ενώ το *Φειδιππίδης* το συναντάμε ως (πλαστό) όνομα μόνο στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη.

– Επίγραμμα, που αποδίδεται στον Σιμωνίδη τον Κείο, εμφανίζεται σαν να ήταν χαραγμένο σε ανάθημα του Μιλτιάδη:

*Τὸν τραγόπουν ἐμὲ Πᾶνα, τὸν Ἀρκάδα, τὸν κατὰ Μῆδων,
τὸν μετ' Ἀθηναίων, στήσατο Μιλτιάδης.*

γ) Στο κεφ. ΣΤ 108. Για τις στενές σχέσεις ανάμεσα σε Αθηναίους και Πλαταιείς βλ. Θουκυδίδης ΙΙΙ 55κεξ.

δ) Στο κεφ. ΣΤ 109.

– Βέβαια, την υστεροφημία που του έταξε ο Μιλτιάδης δεν την απόκτησε ο Καλλίμαχος, αλλά ο ίδιος, που του την υποσχέθηκε.

– Όπως αφήνει να διαφανεί, στα κεφ. ΣΤ 115 και 124, ο Ηρόδοτος, οι πολιτικές αντιθέσεις ανάμεσα στους Αθηναίους ήταν υπαρκτές: οι *μηδίζοντες* αναζητούσαν ευκαιρία για να παραδώσουν την πόλη τους στους Πέρσες· εξάλλου, καθώς ένα μέρος του λαού νοσταλγούσε την εποχή του Πεισίστρατου ως χαμένο παράδεισο, το φιλοτυραννικό στοιχείο παρουσιαζόταν τότε ισχυρό· έτσι, στα 491 π.Χ., εκλέχτηκε άρχοντας ένας από τους ηγέτες των φίλων των Πεισιστρατιδών.

ε) Στο κεφ. 112.

Για τον τρόπο περιγραφής της μάχης του Μαραθώνα από τον Ηρόδοτο, βλ. την άποψη της J. de Romilly, στις σελ. 111-116 του βιβλίου **Ιστορία και λόγος στον Θουκυδίδη** (μετ. Ελ. Κακριδή), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988.

στ) Στο κεφ. 113. Ενώ σε άλλες μάχες ο Ηρόδοτος αφιερώνει συνήθως αρκετές σελίδες, για την κύρια φάση της μάχης του Μαραθώνα περιορίζεται στη φράση «κράτησε πολλές ώρες». Βλ. παραπάνω το σχετικό σχόλιο, στη σελ. 16.

ζ) Στο κεφ. 114.

Σε τοιχογραφία της Ποικίλης Στοάς εικονίζονταν οι πρωταγωνιστές της μάχης του Μαραθώνα: ο Μιλτιάδης, ο Καλλίμαχος, ο Κυνέγειρος, ο Ευφορίωνας, κι απ' την άλλη μεριά ο Δάτης και ο Αρταφρένης.

η) Στο κεφ. 117.

Στον τύμβο του Μαραθώνα πιθανότατα είχε υψωθεί επιτύμβια στήλη με τα ονόματα των νεκρών της μάχης, από την οποία πήρε ο Ηρόδοτος τον ακριβή αριθμό τους.

θ) Στο κεφ. 120.

Εκτός από τον ανυπόκριτο θαυμασμό των Λακεδαιμονίων, τη μεγάλη σημασία της μάχης του Μαραθώνα για την αθηναϊκή, την ελληνική και την παγκόσμια ιστορία, μαρτυρούν:

i) Η ταφή των μαχητών της όχι στον Κεραμεικό, αλλά στο πεδίο της μάχης (βλ. Θουκυδίδης, ΙΙΙ 34) και η ύψωση τύμβου, που έχει αποκαλυφθεί από τους αρχαιολόγους.

ii) Από το επιτύμβιο επίγραμμα του Σιμωνίδη:

*Ἑλλήνων προμαχοῦντες Ἀθηναῖοι Μαραθῶνι
χρυσόφρον Μήδων ἐστόρεσαν δύναμιν.*

iii) Από το ότι έχει εμπνεύσει τη λαϊκή παράδοση από την αρχαιότητα ως σήμερα. Έτσι, ο Λουκιανός διέσωσε την παράδοση του ένοπλου μαχητή, που, αμέσως μετά την έκβαση της μάχης, διέτρεξε τρέχοντας απόσταση 42, περίπου, χιλιομέτρων (στη μνήμη του οποίου γίνονται οι σημερινοί Μαραθώνιοι) και, φτάνοντας εξαντλημένος στους πολίτες που αγωνιούσαν, φώναξε: **Χαίρετε, νικῶμεν** (το οποίο συνήθως αποδίδεται με το: **Νενικήκαμεν**) και, αμέσως, ξεψύχησε. Για τον αγγελιαφόρο αυτό του Μαραθώνα η λαϊκή παράδοση, που έφτασε ως τα τελευταία χρόνια, κράτησε στη μνήμη τον άθλο του, με το “Παράλληλο Κείμενο” που παραθέτουμε στη σελ. 79 του σχολικού εγχειριδίου.

6. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της έκτης ενότητας (σελ. 81-82) του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Ζ 1.

Με τη φράση «πολύ περισσότερα απ’ ό,τι του έστελναν πρωτύτερα» ο Ηρόδοτος παραπέμπει στα κεφ. Γ 89κεξ., όπου καταχώρισε τον καθορισμό των υποχρεώσεων των σατραπειών προς τον βασιλιά — ο καθορισμός αυτός αποτέλεσε σημαντικότατο μέρος της οργανωτικής δραστηριότητας του Δαρείου.

β) Στο κεφ. Ζ 4.

Με το θάνατο του Δαρείου τελειώνει ο τρίτος κύκλος της περσικής ιστορίας που έγραψε ο Ηρόδοτος (ο πρώτος, βασιλεία Κύρου· ο δεύτερος, βασιλεία Καμβύση· ο τρίτος, βασιλεία Δαρείου) κι αρχίζει ο τέταρτος και δραματικότερος, της βασιλείας του Ξέρξη, με τον οποίο η ιστορία του θα φτάσει στο τέλος της. Γιατί η οργάνωση του ιστορικού του υλικού γίνεται με επίκεντρο τον εκάστοτε βασιλιά των Περσών, καθώς η σύλληψη του ιστορικού γίνεσθαι του Ηροδότου είναι προσωποκεντρική, κάτι που δίνει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα στην ιστορία του: προτιμά να ερμηνεύει τα κίνητρα και τη συμπεριφορά των πρωταγωνιστών των γεγονότων και να συλλαμβάνει την ανθρώπινη μοίρα μέσα απ’ τη σκέψη, το λόγο και την πράξη αυτών, αντί να επιχειρεί την ερμηνεία των γεγονότων.

γ) Στο κεφ. Ζ 5.

Στα πρώτα κεφάλαια του έβδομου βιβλίου ο Μαρδόνιος παίζει το ρόλο της εκμαυλίστριας **ἄτης** που στέλνουν οι θεοί στον αλαζόνα, για να του θολώσουν το μυαλό, ώστε να διαπράξει την ύβρη, για ν’ ακολουθήσει η αναπόφευκτη νέμεση.

Να προσεχτεί, στο τέλος του κεφαλαίου, ο ταυτισμός της Ελλάδας με την Ευρώπη στο σύνολό της, αφού, ενώ η εκστρατεία είχε προορισμό την υποταγή της Ελλάδας, ο Μαρδόνιος προβάλλει ως έπαθλο της αναμενόμενης νίκης του Ξέρξη ολόκληρη την Ευρώπη.

Να μελετηθεί ο κατά τον Ηρόδοτο χάρτης της οικουμένης (διδακτικό εγχειρίδιο, σελ. 195), για να ξεκαθαρίσει η έκταση της Ευρώπης.

δ) Στο κεφ. Ζ 7.

Με τον τρόπο που εκθέτει τα γεγονότα ο Ηρόδοτος, φαίνεται ότι υποβαθμίζει τη σημασία της επανάστασης των Αιγυπτίων και της κατάπνιξής της, προφανώς για να εξάρει και μ' αυτό τον τρόπο την κοσμοϊστορική σημασία της σύγκρουσης Ελλήνων και Περσών.

ε) Στο κεφ. Ζ 8.

– Να προσεχτεί η αγόρευση του Ξέρξη από ρητορική άποψη. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς αναφέρει την αγόρευση αυτή ως παράδειγμα για το ύφος του Ηροδότου, ότι πετυχαίνει τη χρυσή τομή ανάμεσα στην αυστηρή και την ευχάριστη αρμονία, αφού παίρνει και από τη μια και από την άλλη ό,τι καλύτερο έχουν. Οι νεότεροι μελετητές συμφωνούν ότι με την αγόρευση αυτή ο Ηρόδοτος δίνει ωραίο δείγμα της δραματικής τέχνης του.

– Με τη φράση, στο πρωτότυπο, *οὐδαμὰ καὶ ἡτρεμήσαμεν* ο Ηρόδοτος χαρακτηρίζει τον ιμπεριαλισμό των Περσών ως ακόρεστο. Μάλιστα, στη συνέχεια αυτή η επεκτατική στρατηγική αποδίδεται μοιρολατρικά σε υπερφυσικές δυνάμεις, κι έτσι ο Ξέρξης αφήνεται στη μοίρα του να τον οδηγήσει.

Στα κεφ. Ζ 9-19 παρουσιάζεται ως «σοφός σύμβουλος» του Ξέρξη ο θεός του Αρτάβανος, που αρχικά πετυχαίνει να ανατρέψει τα επιχειρήματα του Μαρδονίου και να πείσει τον Ξέρξη να ματαιώσει την εκστρατεία. Τότε όμως παρεμβαίνει η θεόσταλη *ἄτη* με τη μορφή ονείρου, που πειθαναγκάζει τον Ξέρξη και τελικά και τον ίδιο τον Αρτάβανο να άρουν τους δισταγμούς τους. Λοιπόν, δε μένει για τον Ξέρξη παρά να πορευτεί εναντίον των Ελλήνων, ακολουθώντας το δρόμο της μοίρας του.

– Για τη λειτουργία των αγορεύσεων και των διαλόγων στην *Ἱστορίην* του Ηροδότου, βλ. περισσότερα στην *Εισαγωγή*, σελ. 80.

στ) Στο κεφ. Ζ 20.

– Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Θουκυδίδης (Ι 23): *τῶν δὲ πρότερον ἔργον μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν.*

ζ) Στο κεφ. Ζ 22.

Ἰχνη αυτής της διώρυγας μπορούμε να διακρίνουμε και σήμερα.

η) Στο κεφ. Ζ 26.

– Στις σελ. 18-30 του περ. Φιλόλογος (τ.6 του 1966) βλ. την εισήγηση του Χ. Τσολάκη για τη διδασκαλία της ενότητας των κεφ. Ζ 26-45.

– Να σχολιαστεί η φράση: «Τώρα ... αυτή τη σύγκριση», ομολογία άγνοιας του Ηροδότου, από την άποψη της ανταπόκρισής του στη δεοντολογία της ιστοριογραφίας.

θ) Στο κεφ. Ζ 32.

Για τα περίφημα αυτά **δείπνα**, βλ. τη διασκεδαστική περιγραφή των κεφ. Z 118-120.

ι) Στο κεφ. Z 34.

Τα χοντρά αυτά σκοινιά (παλαμάρια) από λινάρι κι από πάπυρο ήταν η βάση για το κύριο σώμα της μιας και της άλλης γέφυρας· η γέφυρα κρεμόταν απ' αυτά (**έντεταμένη**).

ια) Στο κεφ. Z 35.

Για να κατανοηθεί καλύτερα η ύβρη του Ξέρξη, να θυμηθούμε ότι τα ποτάμια (ποταμό ονομάζει ο Ξέρξης τον Ελλήσποντο) θεωρούνταν θεότητες και τους αφιέρωναν λατρευτικές εκδηλώσεις, όπως φαίνεται και από τους στ. 745-750 των **Περσών** του Αισχύλου.

ιβ) Στο κεφ. Z 40.

Με την ονομασία του θεού «Δίας» έχουμε εξελληνισμό: το άρμα ήταν του αντίστοιχου θεού των Περσών, του Ahauramazda (Ωρομάσδη).

ιγ) Στο κεφ. Z 41.

Του σώματος, που λέγονταν **μηλοφόροι**, σώζονται απεικονίσεις στα γλυπτά της Περσέπολης.

ιδ) Στο κεφ. Z 44.

Καθώς, κατά τη γεωγραφική άποψη του Ηροδότου, ο Ελλήσποντος αποτελούσε το συμβολικό όριο ανάμεσα στην Ασία και την Ευρώπη, ο Ηρόδοτος εμφανίζει τον Ξέρξη ν' απολαμβάνει αλαζονικά την «αφ' υψηλού» θέα του τοπίου και της στρατιάς, όπως ακριβώς έκανε προηγουμένως και ο Δαρείος (στο κεφ. Δ 85), λίγο πριν επιχειρήσει την **ὑβριν** να παραβιάσει τα όρια των δύο ηπείρων — κι έτσι προστίθεται άλλος ένας κακός οiwνός για τη μοίρα που τον περιμένει.

ιε) Στο κεφ. Z 46.

– Η φιλοσοφική παρέκβαση που αρχίζει εδώ και θα ολοκληρωθεί στο κεφ. 52, με το διάλογο Ξέρξη – Αρτάβανου, με έναυσμα την αντιφατική συμπεριφορά του πρώτου (αρχικά αυτομακαρισμός, κατόπι δάκρυα), χαρακτηρίζεται από πεσιμιστική αντίληψη, που την κορυφαία έκφρασή της βρήκε στους στ. 1211-1250 του **Οιδίποδος ἐπὶ Κολωνῶ** του Σοφοκλή, βλ. και παραπάνω, σελ. 31.

– Η γενικότερη άποψη του Ηροδότου για το **φθονερόν θεῖον** εδώ εξειδικεύεται στην πιο απάνθρωπη εκδήλωσή του: ο θεός, για να κάνει τον ανθρώπινο πόνο πιο δραστικό, αφήνει τον άνθρωπο να γευτεί πρόσκαιρα τη χαρά.

ιστ) Στο κεφ. Z 101.

Μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο διάλογος που ακολουθεί (κεφ. 101-104), που τη δραματικότητά του πρέπει ν' αναδείξουμε μέσα στην τάξη, από τους σημα-

ντικότερους που περιέχονται στην *Ίστορίην* του Ηροδότου, δεν είναι μια διήγηση γεγονότων που συνέβησαν, αλλά έκθεση βασικών αρχών της φιλοσοφίας του Ηροδότου για την ιστορία. Στο διάλογο αυτό δε δίνεται μόνο ανάγλυφα η αντίθεση στη νοοτροπία των δύο κόσμων, Ελληνικού και Περσικού, αλλά και ο αλαζονικός χαρακτήρας του Ξέρξη.

Για τη διδασκαλία των κεφαλαίων αυτών, βλ. την εργασία της Ελ. Κακριδή στις σελ. 198-210 του τόμου **Εισηγήσεις ΚΕΜΕ**, Αθήνα, 1976. Τα δύο γνωμικά του Ηρακλείτου (το ένα για το κεφ. 102 και το άλλο για το 104, που δίνονται στα αντίστοιχα “Παράλληλα κείμενα” αρ. 3 και 4), στο πρωτότυπο: «Ἡ ἐν δημοκρατίᾳ πενίη τῆς παρὰ τοῖς δυνάστησι καλεομένης εὐδαιμονίης τοσοῦτόν ἐστι αἰρετωτέρη, ὅκόσον ἐλευθερίῃ δουλείης», και: «Μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὅκωσπερ τείχεος»,

ιζ) Στο κεφ. Ζ 103.

Όπως ο *γέλως* των μνηστήρων στην *Οδύσσεια* θα μετατραπεί σε θρήνο με την εξόντωσή τους που ακολούθησε, έτσι και ο *γέλως* στον Ηρόδοτο λειτουργεί ως στοιχείο ύβρεως, που αναπόφευκτα θα κολαστεί.

7. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της εβδομης ενότητας (σελ. 103-112 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Ζ 131.

– Για τη Μακεδονία και τους Μακεδόνες βλ. περισσότερα παρακάτω, σελ. 71.

– Για τη διαίρεση της στρατιάς του Ξέρξη σε τρεις μοίρες, βλ. κεφ. Ζ 121.

β) Στο κεφ. Ζ 132.

Ο κατάλογος αυτών των *μηδισάντων* (με τη σημερινή ορολογία θα τον λέγαμε «κατάλογος ντροπής») βρίσκεται στους αντίποδες του καταλόγου των Ελλήνων «τῶν περὶ τὴν Ἑλλάδα τὰ ἀμείνω φρονούντων» (κεφ. 145), που χαράχτηκε στον γνωστό τρίποδα των Δελφών ύστερ’ από τη μάχη των Πλαταιών.

γ) Στο κεφ. Ζ 134.

Στην περίπτωση της κατάρας του Ταλθυβίου εναντίον της πόλης του, εξαιτίας της εξόντωσης Περσών που ασκούσαν το ίδιο λειτουργήμα μ’ αυτόν, έχουμε χαρακτηριστικό παράδειγμα του πνεύματος της «κάστας», που βάζει πάνω απ’ την πατρίδα τα συμφέροντα μιας κοινωνικής τάξης (κι αυτό, στη Σπάρτη!).

δ) Στο κεφ. Ζ 135.

Με την έκφραση: «Ἡ τολμηρὴ πράξις ... ἀλλὰ και τα λόγια τους» έχουμε τη διατύπωση της ολοκληρωμένης αρετής, που ήδη την έδωσε ο Όμηρος («ἔργων πρηκτήρ καὶ λόγων ῥήτῃρ) και θα κυριαρχήσει στον *Επιτάφιο* του Περικλή.

ε) Στο κεφ. Ζ 139.

‘Υστερ’ από την έξαρση του σπαρτιατικού ήθους (κεφ. 134-137), στο οποίο οφείλεται ο πρωταγωνιστικός ρόλος που έπαιξε η Σπάρτη στα Μηδικά, ο Ηρόδοτος, στα κεφ. 139-144, εξαίρει τον πρωταγωνιστικό ρόλο που έπαιξε επίσης και η Αθήνα για τη σωτηρία του ελληνικού κόσμου. Μάλιστα, βρίσκει την ευκαιρία να παρουσιάσει τους δυο παράγοντες, που κατέστησαν την Αθήνα ικανή να παίξει αυτό το ρόλο: τη δημιουργία αξιόλογου στόλου και την άνοδο στην πολιτική ηγεσία ενός «νέου ανθρώπου», του Θεμιστοκλή.

στ) Στο κεφ. 140.

Η πίστη του Ηροδότου στους χρησμούς τον οδηγεί στο να παρουσιάζει τη λήψη σημαντικότερων αποφάσεων ως αποτέλεσμα της (ορθής ή πεπλανημένης) ερμηνείας χρησμών, ιδιαίτερα δελφικών.

Βέβαια, με τη συντόμευση του κειμένου που επιχειρήσαμε στο διδακτικό εγχειρίδιο, παραλείφτηκε ο χρησμός του κεφ. 140, ο οποίος δεν άφηνε κανένα περιθώριο ελπίδας στους Αθηναίους, και δόθηκε μονάχα το μέρος του δεύτερου χρησμού (του κεφ. 141), στο οποίο διαφοροποιήθηκε, «ἐπὶ τὰ θελτίω», ο πρώτος, και στον οποίο προβάλλεται, για μια φορά ακόμη, η αμφισημία των χρησμών, με το «ξύλινο τείχος».

ζ) Στο κεφ. Ζ 45.

Σημαντική πηγή πληροφοριών (και παραλληλισμών με την αφήγηση του Ηροδότου) για τον ιδιοφυή Αθηναίο πολιτικό αποτελεί ο ομώνυμος *Βίος* του Πλουτάρχου, που περιλαμβάνεται (σε αξιόπιστη μετάφραση του Μ. Οικονόμου) στο διδακτικό εγχειρίδιο (έκδοση ΟΕΔΒ) “Πλουτάρχου Βίοι”. Βλ. και τα αντίστοιχα “Παράλληλα Κείμενα” του σχολικού εγχειριδίου, σελ. 110.

η) Στο κεφ. Ζ 175.

– Το “πέραςμα της Θεσσαλίας”, δηλαδή η στενή κοιλάδα των Τεμπών, είχε το μειονέκτημα ότι μπορούσε να το παρακάμψει ο Ξέρξης και να περάσει από τη χώρα των Περραιβών (όπως και το έκανε), αλλά και ένα πλεονέκτημα: έδινε στους Έλληνες τις δυνάμεις των Θεσσαλών, που, μετά την μετάθεση της γραμμής άμυνας στις Θερμοπύλες, *ἐμήδισαν*. Όσο για τις Θερμοπύλες, χρησιμοποιείται το ρήμα «φαινόταν», γιατί με δραματικό τρόπο η ύπαρξη του άλλου «περάσματος», απ’ το μονοπάτι Ανόπαια, που, όπως θα δούμε, σ’ ελάχιστους ήταν γνωστό, θα καθιστούσε αναποτελεσματική την υπεράσπιση των στενών των Θερμοπυλών.

8. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” του ογδόου κεφαλαίου (σελ. 113-127 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Ζ 201.

Θυμίζουμε τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στα δέκα χρόνια, από τη μάχη του Μαραθώνα ως τη μάχη των Θερμοπυλών με τη χρονολογική τους σειρά: 490

π.Χ. (φθινόπωρο), Μαραθώνας· 490 (χειμώνας) – 487 (άνοιξη), προετοιμασίες για τη νέα εκστρατεία· 487, επανάσταση Αιγύπτου· 486, θάνατος Δαρείου, άνοδος στο θρόνο του Ξέρξη· 485, υποταγή της Αιγύπτου· 484 (άνοιξη) – 480 (άνοιξη), προετοιμασίες για την εκστρατεία· 480 (άνοιξη), πορεία του Ξέρξη από τα Σούσα στα Κρίταλλα και από κει στις Σάρδεις· από τις Σάρδεις στον Ελλήσποντο· από τον Ελλήσποντο στη Θέρμη και την Πιερία· από την Πιερία στις Θερμοπύλες.

β) Στο κεφ. Ζ 202.

Ο μικρός αριθμός της στρατιωτικής δύναμης των Ελλήνων, που πήρε θέση για ν' αντιμετωπίσει τα εκατομμύρια των πολεμιστών του Ξέρξη, δικαιώνει τις προβλέψεις του «τραγικού προειδοποιητή», του Δημαράτου (κεφ. 102). Με αυτό το τρόπο ο, τότε, *γέλως* του Ξέρξη ήδη φαίνεται γέλως ανθρώπου που δε θα γελάσει τελευταίος.

γ) Στο κεφ. Ζ 203.

Με τη φράση «δεν ήταν θεός ο εχθρός....» έμμεσα προβάλλεται η αντίθεση ανάμεσα στον ελληνικό και τον βαρβαρικό κόσμο, που με διάφορους τρόπους έδινε στους βασιλιάδες του θέση θεού.

δ) Στο κεφ. Ζ 204.

Οι «κατάλογοι» ήταν ένα απ' τα συνηθισμένα θέματα των Ιώνων «λογογράφων»· ιδιαίτερη σημασία είχαν οι γενεαλογικοί κατάλογοι, όπως αυτός των προγόνων του Λεωνίδα, που παραθέτει εδώ ο Ηρόδοτος. Βλ. *Εισαγωγή*, σελ. 134-135.

ε) Στο κεφ. Ζ 210. Για τον τρόπο, με τον οποίο περιγράφει τη μάχη των Θερμοπυλών ο Ηρόδοτος, βλ. J.de Romilly, *έ.α.*, σελ. 111-116.

στ) Στο κεφ. Ζ 211. Παρατηρήστε την κλιμάκωση των διαψεύσεων των προσδοκιών του Ξέρξη: – Οι Έλληνες, λίγοι, δε θ' αντισταθούν·

- οι Μήδοι και οι Κίσσιοι θα τους εξοντώσουν·
- οι “Αθάνατοι” του Υδάρνη θα τους νικήσουν.

ζ) Στο κεφ. Ζ 212.

– Η παρεκβατική αναφορά της *άτραποῦ*, την ώρα που οι Έλληνες είχαν κάθε λόγο να πιστεύουν ότι οι βάρβαροι δε θα περάσουν, εμφανίζεται σαν τραγική προειδοποίηση για την ανατροπή της κατάστασης, που θα γίνει εξαιτίας της και θ' αρχίσει από το επόμενο κιόλας κεφάλαιο.

– Να γίνει αισθητή η κλιμάκωση των αντιδράσεων του Ξέρξη. Γέλιο –απορία – πείσμα – φόβος.

– Να επισημαίνονται οι φράσεις με τις οποίες καλύπτεται η έλλειψη ωρολογιού: «την ώρα που ανάβουν τα λυχνάρια», παρακάτω, κεφ. 223 «με την ανατολή του ήλιου» κ.ο.κ..

η) Στο κεφ. Z 216. Σε μεταγενέστερη εποχή το βουνό, κατ' ευφημισμό, ονομάστηκε Καλλίδρομο, ενώ στη νεότερη Σαρώματα, και η ατραπός Μονοπάτι.

θ) Στο κεφ. Z 217. Εδώ, όπως και στο επόμενο κεφάλαιο, να προσεχθεί η πεζογραφική ποιότητα της ηροδότειας αφήγησης.

ι) Στο κεφ. Z 224. Όπως και στα επιγράμματα του Σιμωνίδη (βλ. παρακάτω, κεφ. 228), η λακωνική αρετή αποδίδεται με λακωνική λιτότητα.

ια) Στο κεφ. Z 225. Η φράση «και με μάχαιρες ... και με τα δόντια» αποδεικνύει ότι ο λόγος των δύο Σπαρτιατών στον Υδάρνη (βλ. παραπάνω, κεφ. 135, σελ. 110 του διδακτικού εγχειριδίου) «να μαχόμαστε όχι μονάχα με δόρατα, αλλά και με τσεκούρια» δεν ήταν κενή καυχησιολογία. Μάλιστα ο Υδάρνης είναι εδώ και το βλέπει με τα μάτια του.

ιβ) Στο κεφ. Z 226.

Με δεδομένο ότι η μάχη έγινε το μήνα Αύγουστο, η ζέστη θα ήταν αφόρητη.

ιγ) Στο κεφ. Z 228.

Άκρα λιτότητα, που φτάνει ως την «ξηρότητα», χαρακτηρίζει το επίγραμμα, που μπορεί να ειπωθεί «η ποίηση των αριθμών». Δε χρειάζεται τίποτ' άλλο, για να εγκωμιαστούν οι ήρωες, παρά η αντιπαράθεση (έστω και με μια σχετική υπερβολή): τέσσερις χιλιάδες τα βάζουν με τρία εκατομμύρια!

ιδ) Στο κεφ. Z 238.

– Αυτό το «παλούκωμα» είναι έθιμο βαρβαρικό. Βλ. την περιγραφή του παρακάτω, κεφ. Δ 103 (σελ. σχολικού εγχειριδίου 237), ως εθίμου των Ταύρων της Κριμαίας.

Στο κεφ. Z 181 αναδεικνύεται η αλήθεια της διαπίστωσης «κανένας δε συνηθίζει να τιμά τους άντρες που έχουν πολεμική αρετή όσο οι Πέρσες». (Βλ. Παράλληλο κείμενο 4, στη σελ. 126 του διδακτικού εγχειριδίου). Μπορεί να επιχειρηθεί παραλληλισμός του παραθέματος αυτού με το “Φύλημα” του Μιχ. Μητσάκη, όπου η ιπποτική συμπεριφορά του Ιμπραήμ στο πτώμα του Παπαφλέσσα.

9. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” του ένατου κεφαλαίου (σελ. 129-146 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Η 41. – Επιγραφή, χαραγμένη σε μαρμάρινη στήλη που βρέθηκε στην Τροιζήνα, διέσωσε το κείμενο *ψηφίσματος*, με το οποίο αποφασίζουν οι Αθηναίοι την εκκένωση της πόλης τους, τον τρόπο επιβίβασής τους στις τριήρεις κτλ. Εισηγητής της πρότασης στην εκκλησία του δήμου αναγράφεται ο Θεμιστοκλής.

– Κοινή ήταν η αντίληψη ότι, όταν είναι να καταστραφεί μια πόλη, την εγκαταλείπουν οι πολιούχοι θεοί. Κατά τον Πλούταρχο, πρόκειται για τέχνασμα του

Θεμιστοκλή· τόσο η διάδοση για την *μελιτόεσσαν* που έμεινε ανέγγιχτη, όσο και η φήμη για την αποχώρηση της Αθηνάς επιστρατεύτηκαν, για να πειστούν οι Αθηναίοι να εγκαταλείψουν την πόλη και να επανδρώσουν τις τριήρεις.

– Ο ορθολογισμός του Ηροδότου δεν του επέτρεπε να δέχεται ανεξέλεγκτα δοξασίες που χαρακτηρίζουν τη μυθική σκέψη, φροντίζει όμως να μην έρχεται σε κατά μέτωπο σύγκρουση με την παράδοση, γι' αυτό ειδοποιεί εμμέσως τον αναγνώστη για τη δυσπιστία του, όπως εδώ, με την επανάληψη του *λέγουσι* και την προσθήκη του *καὶ ὥς ἔόντι* («στ' αλήθεια υπάρχει»).

β) Στο κεφ. Η 49.

– «Από τις πόλεις που αναφέραμε». Το σύνολο των πόλεων αυτών αναφέρεται στα κεφ. 42-45.

– Άρα, οι θέσεις που θεωρούνταν αποτελεσματικές γραμμές άμυνας του ελληνικού κόσμου απέναντι στον εισβολέα ήταν: α) Τέμπη· β) Θερμοπύλες – Αρτεμίσιο· γ) Βοιωτία – Σαλαμίνα· δ) Ισθμός.

γ) Στο κεφ. Η 50.

Η παρουσίαση των Θηβαίων ως των πιο αναίσχυντα *μηδισάντων* προκάλεσε τη βίαιη αντίδραση του Βοιωτού Πλουτάρχου, κι έγραψε έναν λίβελο εναντίον του Ηροδότου, ως μεροληπτικού και αναξιόπιστου: *Περὶ τῆς Ἡροδότης κακοηθείας*.

δ) Στο κεφ. Η 51.

Πράγματι, φαίνεται περίεργη αυτή η στενή σύνδεση των πλούσιων *ταμιῶν* του ναού με τους φτωχότερους συμπολίτες τους· μια αναχρονιστική, θα λέγαμε, κατάργηση της πάλης των τάξεων.

ε) Στο κεφ. Η 53.

Ορισμένοι ιστορικοί αμφισβήτησαν την αξιοπιστία του Ηροδότου, υποστηρίζοντας ότι οι Πέρσες δεν πυρπόλησαν τους ναούς της Ακρόπολης. Όμως οι νεότερες και νεότερες (1970) ανασκαφές των αρχαιολόγων έφεραν στο φως σαφέστατα ίχνη πυρκαϊάς στα ιερά αυτά.

στ) Στο κεφ. Η 55.

Την πρωτοκαθεδρία της Αθηνάς και του Ποσειδώνα στη δημόσια λατρεία των Αθηναίων αποδεικνύει και η *παράβασις* των *Ιππέων* του Αριστοφάνη (στ. 551-564), όπου στην ωδή έχουμε «κλητικό ύμνο» του Ποσειδώνα και, στην αντωδή, της Αθηνάς. Στον τομέα της τέχνης, αυτό γίνεται στα δυο αετώματα του Παρθενώνα.

ζ) Στο κεφ. Η 60.

– Η σκέψη του Θεμιστοκλή έχει ως εξής: ο Ξέρξης στηρίζει τη δυνατότητα επιστροφής στο βασίλειό του στο στόλο του, γιατί μόνο αυτός μπορεί να εμπο-

δίσει τις ελληνικές τριήρεις να καταστρέψουν τις πλωτές γέφυρες του Ελλησπόντου· άρα, η καταστροφή του στόλου του θα τον καθιστούσε ανίκανο να τολμήσει να παραμείνει περισσότερο στην Ελλάδα και να συνεχίσει τις κατακτητικές του επιχειρήσεις.

– Η αγόρευση του Θεμιστοκλή χαρακτηρίζεται από τη στέρα επιχειρηματολογία, που στηρίζει την άποψή του· ακολουθεί η κατοχύρωση της άποψης με ένα γνωμικό, με το οποίο έρχεται κοντά στη σκέψη του Περικλή (Θουκυδίδης, Π 40, *Περικλέους Επιτάφιος*)· δηλαδή υποστηρίζει ότι αυτά που ρυθμίζουν την πορεία των γεγονότων είναι: το μέτρο, η ορθή γνώμη και η σωφροσύνη.

η) Στο κεφ. Η 61.

Η ανυπαρξία επιχειρηματολογίας ικανής ν' ανασκευάσει τα επιχειρήματα του Θεμιστοκλή οδηγεί τον Αδεύμαντο να σαρκάζει μια πόλη που θυσιάσε τα πάντα για την πανελλήνια υπόθεση της αντιμετώπισης των Περσών.

θ) Στο κεφ. Η 64.

Φυσικά, το καράβι αυτό θα επέστρεφε με τα ομοιώματα των Αιακιδών, που πίστευαν ότι μπορούσαν να χαρίσουν τη δυνατή βοήθειά τους στους αγωνιζόμενους.

ι) Στο κεφ. Η 74.

Για τη διδασκαλία της ενότητας των κεφ. 74-84 βλ. την εισήγηση των Ζ. Ορφανουδάκη και Ν. Παπαδόπουλου στον τόμο *Εισήγησεις ΚΕΜΕ*, σελ 204-210 και, στις σελίδες 211-221 του ίδιου τόμου, στην εισήγηση του Π. Τεφλιούδη.

ια) Στο κεφ. Η 75.

Ο πολυμήχανος Θεμιστοκλής, για να επιτύχει την εφαρμογή των σχεδίων του, που πίστευε ότι είναι τα μόνα σωστά, επιστρατεύει τα πάντα: στέρα λογική επιχειρηματολογία, μυθική σκέψη, απειλές και, τέλος, δε διστάζει να επιστρατεύσει και το δόλο.

ιβ) Στο κεφ. Η 76. Για τις κινήσεις αυτές των Περσών, βλ. το άρθρο του Ι.Θ. Κακριδή, «Φως και σκοτάδι στους *Πέρσες* του Αισχύλου», στις σελ. 11-23 του βιβλίου του *Σκηνική τέχνη των Ελλήνων*, Αθήνα, 1984, όπου και αντιπαραβολή των αφηγήσεων Αισχύλου και Ηρόδοτου.

ιγ) Στο κεφ. Η 79.

Θετική γνώμη για τον Αριστείδη έχει και ο λυρικός Τιμοκρέων (απ. 1), χαρακτηριστικό όμως είναι το ανέκδοτο, σύμφωνα με το οποίο, όταν στην παράσταση των *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* του Αισχύλου, ακούστηκε ο στίχος:

οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος, ἀλλ' εἶναι θέλει

(που αναφερόταν στον άμωμο ήρωα Αμφιάραο), όλοι οι θεατές στράφηκαν προς τη θέση, όπου καθόταν ο Αριστείδης, και τον επευφήμησαν (Πλούταρχος, *Αριστείδης* 3).

10. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” του δέκατου κεφαλαίου (σελ. 147-156 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Η 83.

– Για την περιγραφή της ναυμαχίας της Σαλαμίνας, βλ. J. de Romilly, *έ.α.* σελ. 111κεξ. και ιδιαίτερα τις σελ. 114-123, όπου αναλύεται η περιγραφή της ναυμαχίας από τον Αισχύλο (*Πέρσες*, 402κεξ.), σε σύγκριση με την περιγραφή του Ηροδότου. Από τους αρχαίους συγγραφείς, εκτός από τον Αισχύλο, το θέμα πραγματεύτηκε και ο λυρικός ποιητής Τιμόθεος (το έργο του οποίου, *Πέρσες*, σώθηκε σε πάπυρο), όπως και ο Πλούταρχος, στο *Βίο* του Θεμιστοκλή.

– Παρόμοια αγόρευση, με αντιπαράθεση «ανάμεσα στα χειρότερα και τα καλύτερα», έκανε ο Κύρος στους Πέρσες (κεφ. Α 126).

β) Στο κεφ. Η 84.

Στο επόμενο κεφάλαιο, το 85, ο Ηρόδοτος δίνει λεπτομερέστερα την παράταξη των δύο στόλων.

γ) Στο κεφ. Η 86.

Ενώ ο Αισχύλος (*Πέρσες*, 412κεξ.) αναφέρει συγκεκριμένα περιστατικά της ναυμαχίας, ο Ηρόδοτος, όπως συνήθως, δίνει μόνο μια πολύ γενική εικόνα των εχθροπραξιών, αφιερώνοντάς τους μόνο το κεφάλαιο αυτό.

δ) Στο κεφ. Η 87.

Για την Αρτεμισία, βλ. *Εισαγωγή*, σελ 17.

ε) Στο κεφ. Η 97.

Η ασάφεια, με την οποία δίνεται η σκοπιμότητα αυτού του υπεράνθρωπου, για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής, έργου, προέκυψε από την πρόθεση του Ξέρξη να παραπλανήσει τόσο τους Έλληνες, όσο και τους δικούς του: Υστερ’ από τη σειρά των άλλων, κατά τον Αρχίλοχο, «έργων θεῶν» (ζεύξη Ελλησπόντου, διώρυγα Άθω κτλ.), η επιχείρηση του νέου αυτού υπεράνθρωπου έργου θυμίζει κάπως τη γνωστή φράση του Κ. Μαξ: «Η επανάληψη μιας τραγωδίας είναι κωμωδία».

11. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” του ενδέκατου κεφαλαίου (σελ. 157-167 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Η 113.

Ο Μαρδόνιος υπήρξε ο ηγέτης του πρώτου εκστρατευτικού σώματος που κινήθηκε εναντίον της Ελλάδας (κεφ. ΣΤ 43-46), στα 492 π.Χ., και θα είναι ο τελευταίος που θα δώσει μάχη σε ελληνικό έδαφος. Στο ενδιαμέσο διάστημα με τις προτάσεις και τις ενέργειές του διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη λή-

ψη των κρισιμότερων αποφάσεων και θα δείξει σπάνιες, για βάρβαρο ηγέτη, αρετές. Έτσι (βλ. *Εισαγωγή*, σελ.66) δικαιούται την αμέσως μετά τους τέσσερις βασιλιάδες των Περσών θέση, αφού μάλιστα θα σφραγίσει τη σταδιοδρομία του με ηρωικό θάνατο.

β) Στο κεφ. Η 116.

Για τους Θράκες και τη Θράκη ο Ηρόδοτος κάνει λόγο στα κεφ. Ε 3-10.

γ) Στο κεφ. Η 140.

Στο διδακτικό εγχειρίδιο δόθηκε μόνο το πρώτο μέρος της αγόρευσης του Αλεξάνδρου: η εντολή που πήρε ο Μαρδόνιος από τον Ξέρξη, να συνάψει συμμαχία με τους Αθηναίους, όπως και το τέλος της αγόρευσης, με την προτροπή του. Έχουν παραλειφτεί τα ενδιάμεσα, δηλαδή: α) Οι παραινέσεις του Μαρδονίου στους Αθηναίους, και β) Οι παραινέσεις του Αλεξάνδρου, ως «φιλαθηναίου».

δ) Στο κεφ. Η 141.

Για τον χρησμό αυτό, βλ. κεφ. Ε 90.

ε) Στο κεφ. Η 143.

Η εκφραστική αυτή εικόνα, που τη συναντάμε και στους στ. 1329κξ. του *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή, θυμίζει την παρόμοια του κεφ. Ε 92α.

στ) Στο κεφ. Θ 1. Για το θέμα του μηδισμού των Θεσσαλών, βλ. το άρθρο μας *Η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών κειμένων από τοπικά ανθολόγια*, περ. «Νεοελληνική Παιδεία», 25-26 (1992) 22-31

12. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” του δωδέκατου κεφαλαίου (σελ. 169-182 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Θ 20.

Τη στρατηγική αξιοσύνη του Μαρδονίου αποδεικνύει η σωστή εκτίμηση της καταλληλότητας του πεδίου της μάχης (βλ. και κεφ. Ζ 9β). Στις Πλαταιές όλες οι κινήσεις του είχαν ένα σκοπό: να παρασύρει τον Πανσανία να δώσει μάχη στη βόρεια όχθη του Κηφισού, όπου το πεδινό έδαφος θα επέτρεπε στους Πέρσες να αξιοποιούν το ιππικό τους και τη γενικότερη αριθμητική υπεροχή τους.

β) Στο κεφ. Θ 44.

Για την καταγωγή των Μακεδόνων, βλ. και τα κεφ. Η 137-138 στις σελ. 270-271 του διδακτικού εγχειριδίου. Για το ίδιο θέμα, βλ. Ηλ. Σ. Σπυρόπουλος, *Μακεδονία και Μακεδόνες στον Ηρόδοτο*, Αθήνα, 1993. Ειδικότερα για τον Αλέξανδρο Α΄, τις σελ. 32 και 81-101, όπως και το “Παράλληλο Κείμενο”, παρακάτω, της σελ. 71.

γ) Στο κεφ. Θ 61.

– Για την περιγραφή της μάχης των Πλαταιών από τον Ηρόδοτο, βλ. J. de Romilly, έ.α., σελ. 111-116 και τη σημ. 139 της σελ. 315 του πέμπτου τόμου της έκδοσής μας *Ηρόδοτου Ιστορίαι*, Αθήνα, 1995.

– Το άθροισμα 50.000 εξάγεται ως εξής: 5.000 Σπαρτιατών πλαισιωμένων από 7 εἰλωτες ο καθένας (σύνολο εἰλώτων: 35.000) και 5.000 περιόικων, που ο καθένας είχε έναν εἰλωτα παραστάτη (άρα: 5.000+35.000+5.000+5.000).

– Στη μάχη των Πλαταιών φαίνεται η στενότερη σύνδεση των Τεγεατών με τους Λακεδαιμονίους, παρόμοια με τη σύνδεση των Πλαταιέων με τους Αθηναίους (βλ. κεφ. ΣΤ 108, σελ. σχολικού εγχειριδίου 67).

– Είναι αξιοπρόσεκτο το ότι ο Ηρόδοτος σε όλες τις μάχες των Μηδικών ως σημεία γεωγραφικής αναφοράς χρησιμοποιεί τους ναούς.

δ) Στο κεφ. Θ 64.

Η μοναδικότητα της νίκης των Πλαταιών δηλώθηκε έμμεσα, με τη μοναδική εξαίρεση που σημειώθηκε στην περιοχή της τέχνης. Συγκεκριμένα, στην καλλιτεχνική αναπαράσταση πολεμικών θριάμβων, ενώ οι Έλληνες απέφευγαν να απεικονίσουν τους πραγματικούς, ιστορικούς αγώνες και κατέφευγαν σε υπαινικτικές απεικονίσεις παρόμοιων μυθολογικών αγώνων, τη σύγκρουση Ελλήνων και Περσών στις Πλαταιές την απεικόνισαν, χωρίς μυθολογικές αναφορές, στη ζωφόρο της δυτικής πλευράς του ναού της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη. Ήταν η πρώτη φορά που απεικονίστηκαν ιστορικοί αγώνες σε θρησκευτικό οικοδόμημα.

ε) Στο κεφ. Θ 70.

Περιγραφή αυτού του ξύλινου τείχους κάνει ο Ηρόδοτος στο κεφ. Θ 15.

στ) Στο κεφ. Θ 73.

Ο Σωφάνης ήδη είχε ανδραγαθήσει στο παρελθόν (βλ. κεφ. ΣΤ 92). Ο θρύλος γύρω απ' την ασπίδα του φαίνεται ότι ξεκίνησε από το έμβλημα που είχε, την άγκυρα, που ήθελε να δείξει ότι ο πολεμιστής που την κρατά μένει αμετακίνητος στη θέση του.

ζ) Στο κεφ. Θ 80.

Και μόνο ο σημαντικός αριθμός εξαιρετικών τριήρων που διέθεσαν στη Σαλαμίνα οι Αιγινήτες βεβαιώνει ότι και πριν από τη μάχη των Πλαταιών είχαν καλά οικονομικά.

Μπορεί να βγει το συμπέρασμα, από τον τρόπο που ο Ηρόδοτος περιγράφει τα λάφυρα και τον τρόπο περισυλλογής τους, ότι γι' αυτόν έχουν την ίδια σημασία με την πολιτική και στρατιωτική σημασία της μάχης.

η) Στο κεφ. Θ 81.

– Εκτός από τον τιμητικό κατάλογο των ελληνικών πόλεων που αγωνίστη-

καν εναντίον των εισβολέων, που ήταν χαραγμένος πάνω στον τρίποδα αυτό και περιλαμβάνει 31 πόλεις, έχουμε και τον κατάλογο που δίνει ο Ηρόδοτος (στα κεφ. Η 40-48 και 82· Θ 29-30 και 77), που περιλαμβάνει 36, και εκείνον που ήταν χαραγμένος στο αφιέρωμα στην Ολυμπία, με 27.

– Αφού στον Ιερό πόλεμο του 355 π.Χ. οι Φωκείς σύλησαν τον χρυσό τρίποδα, αργότερα ο Κωνσταντίνος ο Μέγας μετέφερε ό,τι είχε απομείνει (δηλαδή, το χάλκινο μέρος του: τη στήλη που σχημάτιζαν τα σώματα των τριων φιδιών και τα κεφάλια τους) στην Κωνσταντινούπολη και την έστησε στον Ιππόδρομο. Στη νεότερη εποχή, την ανακάλυψε στα 1850 ο C. T. Newton.

θ) Στο κεφ. Θ 82.

Δεν υπάρχει λοιπόν μόνο η αλαζονεία του πλούτου που κάνει τους ανατολίτες, κατά τον Ηρόδοτο, υβριστές, αλλά και η αλαζονεία της φτώχειας, που εκφράζει εδώ ο Πανυσανίας, γελοιοποιώντας τον Ξέρξη· γι' αυτό, φαίνεται ότι θα πληρώσει κι αυτός, αργότερα, την *ὑβρίν* του αυτή, καθώς θα παρασυρθεί από την ανατολίτικη χλιδή και τον δεσποτισμό (βλ. Θουκυδίδης Ι 130) και θα οδηγηθεί στον όλεθρο.

13. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της δέκατης τρίτης ενότητας (σελ. 183-192 του διδακτικού εγχειριδίου)

α) Στο κεφ. Θ 90.

– Τα γεγονότα των κεφ. Θ 90-100, που ιστορούνται στην ενότητα αυτή, είναι προγενέστερα από εκείνα των κεφ. 86κξ., αφού η μάχη της Μυκάλης έγινε την ίδια μέρα με τη μάχη των Πλαταιών. Ο Ηρόδοτος όμως προτίμησε αυτό το πρωθύστερο, παρά να διακόψει τη διήγησή του προτού ολοκληρωθεί η συντριβή του εκστρατευτικού σώματος που είχε εισβάλει στην Ελλάδα, με τον αποδεκατισμό της στρατιάς που συνόδευσε τον Ξέρξη στην αποχώρησή του και την επιστροφή των υπολειμμάτων της στρατιάς του Αρταβάζου στην Ασία.

– Τον *Θεομήτορα* τον διόρισε τύραννο της Σάμου ο Ξέρξης για την ανδρεία που έδειξε στη ναυμαχία της Σαλαμίνας (βλ. κεφ. Η 85).

β) Στο κεφ. Θ 91.

Την πρόληψη, σύμφωνα με την οποία το όνομα ενός προσώπου επηρεάζει τη μοίρα του και την πορεία των γεγονότων (λατινικά: *nomen – omen*) την εμφανίζει ο Ηρόδοτος και στα κεφ. ΣΤ 50 (Κριός) και Ζ 180 (Λέων). Κορυφαίο παράδειγμα ο στ. 689 του *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου, με το όνομα της Ελένης. Βλ. και την περίπτωση του Αδράστου, παρακάτω, σελ. 53.

γ) Στο κεφ. Θ 96.

– Και στην περιγραφή της μάχης της Μυκάλης διαπιστώνουμε τη μέθοδο του Ηρόδοτου, να προσδιορίζει ακριβέστερα τον τόπο των γεγονότων με την αναφορά γνωστών ναών.

– Για τον Ηρόδοτο (βλ. *Εισαγωγή*, σελ. 57-58), το κριτήριο της ομορφιάς είναι η συνύπαρξη ωραίας μορφής και μεγέθους.

δ) Στο κεφ. Θ 92.

Τη δυσπιστία των Περσών για την πίστη των Ιώνων υπηκόων του Ξέρξη και το φόβο για το ενδεχόμενο να λιποτακτήσουν προς το μέρος των Ελλήνων εξέφρασε πρώτος ο Αρτάβανος (κεφ. Ζ 51)· κατόπιν προσπάθησε να την εκμεταλλευτεί ο Θεμιστοκλής (κεφ. Η 22) και αργότερα ο Λεωτυχίδας (κεφ. Θ 98).

ε) Στο κεφ. Θ 110.

Παρόμοια σύμπτωση αναφέρεται και στο κεφ. Ζ 169: η μάχη της Ιμέρας της Σικελίας (εναντίον των Καρχηδονίων) συμπίπτει χρονικά με τη ναυμαχία της Σαλαμίνας.

στ) Στο κεφ. Θ 114.

Η επιχείρηση αυτή είχε εξαιρετικά μεγάλη σημασία για την ιστορία του ελληνικού κόσμου, γιατί σηματοδοτεί το πέρας από την ηγεμονία της Σπάρτης στην ηγεμονία της Αθήνας, που σε λίγα χρόνια θα πάρει επίσημη μορφή με την ίδρυση της Δηλιακής συμμαχίας και αργότερα θα καταστήσει μεγάλο μέρος του ελληνικού κόσμου υποτακτικούς των Αθηναίων. Ταυτόχρονα, σηματοδοτεί και την οικονομική και πολιτική ανοδική πορεία της Αθήνας, που θα γίνει και πολιτιστική.

ζ) Στο κεφ. Θ 118.

Με την άλωση της Σηστού κλείνει αρμονικά ο μεγάλος ιστορικός κύκλος της σύγκρουσης Ελλήνων και Περσών, αφού με τη διάβαση του Ελλησπόντου ο Ξέρξης είχε διαπράξει την «ύβρη» της ανατροπής των συνόρων Ασίας (που εκπροσωπούσαν οι Πέρσες) και Ευρώπης (που εκπροσωπούσαν οι Έλληνες) και, με την επιχείρηση των Ελλήνων με τον Ξάνθιππο, δίνεται τέλος στη σύγκρουση αυτή, πάλι στον Ελλήσποντο.

Η σημασία της άλωσης της Σηστού αποδεικνύεται και απ' το ότι από αυτήν αρχίζει ο Θουκυδίδης την εξιστόρηση των γεγονότων της γνωστής «Πεντηκονταετίας».

14. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” του δέκατου τέταρτου κεφαλαίου (σελ. 195-199 του διδακτικού εγχειριδίου).

Στο κεφ. Δ 36.

– Ο Ηρόδοτος πίστευε (βλ. και, παραπάνω, κεφ. Ζ 8, σελ. 82) ότι η επιφάνεια της γης ήταν επίπεδη.

– Τα κεφάλαια του κειμένου της ενότητας αυτής, όπως έχει παρατεθεί στο διδακτικό εγχειρίδιο, δεν ακολουθούν πιστά τη σειρά με την οποία βρίσκονται

στην *Ιστορίη* του Ηροδότου. Οι μετακινήσεις που έγιναν αποσκοπούν στο να γίνει σαφέστερη η εικόνα που σχημάτισε ο Ηρόδοτος για την οικουμένη και τις ηπείρους.

– Ο Ηρόδοτος προβάλλει το αίτημα, η περιγραφή των μερών της γης (ηπείρων) και η τοποθέτηση της καθεμιάς τους στο σύνολο να δικαιολογεί τη μορφή που έδιναν οι γεωγράφοι στο σύνολο αυτό. Για παράδειγμα, ενώ, κατά τον Ηρόδοτο, η Ευρώπη είναι ευρύτερη από την Ασία (κεφ. Δ 42), ο Εκαταίος παρίστανε τη γη «ολοστρόγγυλη, λες και έγινε με τόρνο».

15. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της δέκατης πέμπτης ενότητας (σελ. 201-205 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Α 142.

Για τον πρώτο ελληνικό αποικισμό, βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τ. Β, σελ. 21-28.

β) Στο κεφ. Α 144.

Καθώς ο αποκλεισμός από τη δωρική “Εξάπολη” μιας σημαντικής πόλης, όπως ήταν η Αλικαρνασσός, εξαιτίας της ιεροσυλίας ενός πολίτη, φαίνεται υπερβολικός κολασμός, δεν αποκλείεται τα σοβαρότερα αίτια να τ’ αποσιωπά ο Ηρόδοτος, αφού μάλιστα πρόκειται για τη γενέτειρά του.

γ) Στο κεφ. Γ 60.

– Η σήραγγα αυτή αποτελεί μαρτυρία της προχωρημένης επιστημονικής γνώσης και τεχνολογίας, αλλά και της αποτελεσματικής οργάνωσης του εργατικού δυναμικού.

– Ο Ηρόδοτος κατ’ επανάληψη δηλώνει ότι, τα μόνα έργα του ελληνικού κόσμου που μπορούν να συγκριθούν με τα αξιοθαύμαστα μνημεία της Βαβυλώνας και της Αιγύπτου, είναι τα Πολυκράτεια της Σάμου.

– Προσέξτε την «κυκλική σύνθεση» του κεφ. 60. Κλείνει με την ίδια, περίπου, φράση, με την οποία άρχισε.

16. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της δέκατης έκτης ενότητας (σελ. 206-213 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Α 178.

Για την ιστορία του Ασσυρο-βαβυλωνιακού κράτους, βλ. τα λήμματα *Ασσυρία* και *Βαβυλωνία* στον πρώτο τόμο της *Παγκόσμιας Ιστορίας* της Εκδοτικής Αθηνών, Αθήνα 1990.

β) Στο κεφ. Α 179.

Γι’ αυτή την «καυτή ασφαλτο» κάνει λόγο ο Ηρόδοτος στο κεφ. ΣΤ 119.

γ) Στο κεφ. Α 181.

– Ο πύργος του λατρευτικού κέντρου του Βήλου είναι ο ναός, που ανήκει στο γνωστό με το όνομα Ziqqurat τύπο. Τον ίδιο πύργο περιέγραψε και ο Στράβων (XVI, 1,5).

– Τα αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαιώνουν την περιγραφή του Ηροδότου, καθώς ο ναός, σύμφωνα με τ' όνομά του, ήταν «το υπνοδωμάτιο» της ιερογαμίας του θεού, που συμβολίζει η « γυνή μούνη», που ήταν ιέρεια και παρίστανε τη σύζυγο του θεού.

δ) Στο κεφ. Α 192. Για τους άμεσους φόρους που επέβαλε ο Δαρείος στις διάφορες σατραπείες του κράτους του, βλ. κεφ. Γ 89-96.

ε) Στο κεφ. Α 194.

– Ο Ηρόδοτος δείχνει πάντοτε ενδιαφέρον για τα φορτηγά πλοία, και γενικότερα για τη διακίνηση αγαθών, μέσα στο γενικότερο ενδιαφέρον που δείχνει για τον οικονομικό τομέα.

– Η προσθήκη του αυτονόητου «ζωντανό» στον **ὄνον** έγινε, για να διακριθεί με σαφήνεια από το ομώνυμο ξύλινο όργανο (πρβ. κεφ. Ζ 36).

– Να προσεχτεί η διάρθρωση του κεφαλαίου με το σχήμα του «κύκλου»: τελειώνει με έκφραση ταυτόσημη με εκείνη, με την οποία άρχισε.

17. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της δέκατης εβδομης ενότητας (σελ. 215-233 του διδακτικού εγχειριδίου).

Για την ιστορία της αρχαίας Αιγύπτου, βλ. το ομώνυμο λήμμα στον πρώτο τόμο της *Παγκόσμιας Ιστορίας* της Εκδοτικής Αθηνών, έ.α. Για την περιγραφή του Ηροδότου βλ. τις σελ. 76-104 του βιβλίου του Ι. Θ. Κακριδή, *Ελλήνων λόγοι*, έ.α.

α) Στο κεφ. Β 4.

– Τις περισσότερες πληροφορίες για την Αίγυπτο ο Ηρόδοτος δηλώνει ότι τις πήρε από τους πιο αξιόπιστους, κατά την άποψή του, πληροφοριοδότες, τους ιερείς της Αιγύπτου· μάλιστα αντιπαραθέτει τη σοβαρότητα των πληροφοριών τους με τη **ματαιότητα** των λεγομένων από τους Έλληνες, κάνοντας υπαινιγμό στον Εκαταίο.

– Για τη μέτρηση μεγάλων αποστάσεων ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί συχνά τον αριθμό των ημερών που απαιτούνται, είτε με πεζοπορία είτε με ναυσιπλοΐα, για να φτάσει ο μετακινούμενος από το ένα σημείο στο άλλο . Βλ. και παρακάτω, τα κεφ. 8 και 19.

β) Στο κεφ. Β 5. Μια από τις μεθόδους, στις οποίες δίνει πίστη για την εξακρίβωση της αλήθειας ο Ηρόδοτος, είναι και το πείραμα. Βλ. και παρακάτω, κεφ. Β 2, σελ. 256.

γ) Στο κεφ. Β 10.

– Εκτός από το πείραμα, ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί για την εξαγωγή συμπερασμάτων και τη μέθοδο της αναλογίας. Βλ. *Εισαγωγή*, σελ. 112.

– Για τα στόμια του Νείλου ο Ηρόδοτος θα κάνει λόγο παρακάτω, στα κεφ. 15 και 17.

δ) Στο κεφ. Β 14.

Η επίσημη μέτρηση της στάθμης των υδάτων του Νείλου γινόταν στη Μέμφη, όπου υπήρχε το γνωστό γλυπτικό σύμπλεγμα του Νείλου με δεκαέξι μορφές παιδιών, που συμβολίζουν τις δεκαέξι επιθυμητές «πήχεις» (σήμερα βρέσκεται στο Παρίσι).

ε) Στο κεφ. Β 19.

Η μελέτη των κεφ. 19-34 διδάσκει πολλά για τη μέθοδο έρευνας του Ηρόδοτου, καθώς πραγματεύεται δυο προβλήματα που θέτει ο Νείλος: α) οι πλημύρες (κεφ. 19-27), και β) οι πηγές του (κεφ. 28-34).

στ) Στο κεφ. Β 65.

Ο Ηρόδοτος θεωρεί ως αντικείμενο έρευνας (*ιστορίης*) τα όσα αφορούν στον άνθρωπο· αντίθετα, αποφεύγει να κάνει διεξοδικό λόγο για τους θεούς. Η αποφυγή αυτή μπορεί να οφείλεται είτε σε κάποια παράδοση των «λογογράφων» είτε σε προσωπικές του αναστολές.

ζ) Στο κεφ. Β 36.

– Όπως όμως φαίνεται από τον ίδιο τον Ηρόδοτο (κεφ. 104) και από την Παλαιά Διαθήκη, η περιτομή πρέπει να ήταν έθιμο διαδεδομένο σε περισσότερους λαούς και από αρχαιότερες εποχές.

– Τις τρεις γραφές των Αιγυπτίων (ιερογλυφική, ιερατική, δημοτική) ο Ηρόδοτος τις ανάγει σε δύο, καθώς θεωρεί την (απλοποιημένη) ιερατική και τη δημοτική ως μία και την αυτή. Και, βέβαια, η ερμηνεία των όρων *ἐπιδέξια* και *ἐπαρίστερα* παραμένει προβληματική.

η) Στο κεφ. Β 3.

Ο όρος «τα ονόματα των θεών» (στο πρωτότυπο: *ἐπωνυμίας*) έχει ευρύτερη σημασία: δηλώνει και την καταγωγή, τα χαρακτηριστικά και την ιστορία του κάθε θεού.

θ) Στο κεφ. Β 178.

Ο κατάλογος αυτός των ελληνικών πόλεων είναι ενδιαφέρον και για τη μελέτη της ελληνικής οικονομίας της εποχής του Άμαση. Εντυπωσιάζει η διαπίστωση ότι, από την κυρίως Ελλάδα, μονάχα η Αίγινα αναφέρεται.

18. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της δέκατης όγδοης ενότητας (σελ. 234-240 του διδακτικού εγχειριδίου).

Στο κεφ. Γ 102.

Αυτή η διακύμανση της θερμότητας του ήλιου στις διάφορες ώρες της ημέρας κάθε άλλο παρά την πραγματικότητα απεικονίζει· είναι όμως σύμφωνη με την εικόνα που είχε σχηματίσει ο Ηρόδοτος για το σχήμα της γης. Η αντίθετη διακύμανση εντοπίζεται στο κεφ. Δ 81.

19. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της δέκατης ένατης ενότητας (σελ. 243-253 του διδακτικού εγχειριδίου).

Όπως ήδη έχουμε πει στις σημειώσεις του κυρίως προοιμίου (κεφ. Ι, ι), στον όρο «αξιοθαύμαστα» (*θωμάσια*) ο Ηρόδοτος έδωσε ευρύτερη σημασία· έτσι, κοντά στα άλλα, έχουν θέση στην *Ιστορίη* του και οι διηγήσεις περιπετειών διαφόρων ανθρώπων και συμπεριφορών, που τον εντυπωσίασαν.

α) Στο κεφ. Α 34.

– Για την περίφημη «Νουβέλα του Αδράστου», που έφερε τον Ηρόδοτο πολύ κοντά στις δημιουργίες της δραματικής ποίησης (τόσο από ιδεολογική, όσο και από υφολογική άποψη), βλ. Ι. Θ. Κακριδή, *Ελλήνων λόγοι*, έ. α., σελ. 66-75· Δ. Μαρωνίτη, *Ηρόδοτος. Επτά νουβέλες και τρία ανέκδοτα*, Αθήνα, 1982, σελ. 165-178. Για τη διδασκαλία της, βλ. στις σελ. 182-190 του τόμου *Εισηγήσεις ΚΕΜΕ*, Αθήνα 1976, την εισήγηση του Ν. Γρηγοριάδη.

– Η *νέμεσις* των θεών, εδώ, είναι συνώνυμη της *τίσεως*, στην ακολουθία: κόρος, ἄτη, ὕβρις, τίσις.

– Το μαντικό αυτό όνειρο, που λειτουργεί όπως περίπου και οι χρησμοί, έχει κι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους: την αμφισημία.

β) Στο κεφ. Α 42. Πίστευαν ότι το «μίασμα» ήταν μεταδοτικό, κι έτσι, ένας μiasμένος ήταν ανεπιθύμητος σε συντροφιά ευτυχισμένων.

γ) Στο κεφ. Α 43.

Η επανάληψη του ονόματος, που ήδη είναι γνωστό, του ήρωα, θέλει να τονίσει την *ἀδράστειαν*, που ταυτίζεται με τη γνωστή από τον Αισχύλο, προσωποποιημένη, *Ἀνάγκη*.

δ) Στο κεφ. Γ 40.

Για τη νουβέλα του Πολυκράτη, βλ. τις σελ. 36-37 του βιβλίου *Ελλήνων λόγοι* του Ι. Θ. Κακριδή, έ. α. Το μοτίβο του χαμένου πολύτιμου «κειμηλίου», που χάνεται και ξαναβρίσκεται είναι εξαιρετικά διαδεδομένο σ’ όλες τις εποχές και σε πάρα πολλούς λαούς. Βλ. Γ. Α. Μέγα, *Ελληνικά Παραμύθια*, ⁴1. 115.

ε) Στο κεφ. Ε 92.

Για το ανέκδοτο που ακολουθεί, βλ. Ι. Θ. Κακριδή, τις σελ. 20-23 του βιβλίου *Ελλήνων λόγοι*. Βλ. και Ξενοφώντας *Ἑλληνικά*, Β ΙΙΙ 14.

20. Προσθήκες στις “Ερμηνευτικές Σημειώσεις” της εικοστής ενότητας (σελ. 255-271 του διδακτικού εγχειριδίου).

α) Στο κεφ. Α 23.

– Ο κόσμος της Μεγάλης Ελλάδας (των αποικιών της Κ. Ιταλίας και της Σικελίας), όσο κι αν βρέθηκε μακριά απ’ το επίκεντρο της σύγκρουσης Ελλήνων και Περσών, είναι παρών στην *Ιστορία* του Ηρόδοτου: Τον θυμίζει στις περιπτώσεις του Αρίονα, των γάμων της Αγαρίστης, του γιατρού Δημοκλήδη, προπάντων όμως στα κεφ. του Ζ βιβλίου 153-170, με την προσπάθεια των Ελλήνων να εξασφαλίσουν τη συμμετοχή των Σικελικών πόλεων στον αγώνα εναντίον των Περσών.

– Η νουβέλα του Αρίονα, παράλληλα με την αξιομνημόνευτη δεξιοτεχνία του μεγάλου κιθαρωδού, δείχνει και το αναπόφευκτο της δίκαιης τιμωρίας των αδικητών του. Παραβάλλετέ την με την παρόμοια περιπέτεια του ποιητή Ίβυκου, που διέσωσε ο Πλούταρχος στο έργο του *Περί αδολεσχίας*, κεφ. 16.

– Βέβαια, ο Αρίων δε δημιούργησε τον διθύραμβο, ο οποίος προϋπήρχε, αλλά τον τελειοποίησε και συνέβαλε στην καλλιτεχνικότερη εκτέλεσή του από *κύκλιον χορόν*.

β) Στο κεφ. Β 2.

– Για το ανέκδοτο αυτό, βλ. τις σελ. 99-101 του βιβλίου *Ελλήνων λόγοι*, έ. α., του Ι. Θ. Κακριδή.

– Για τη χρησιμοποίηση της μεθόδου του πειράματος από τον Ηρόδοτο, βλ. παραπάνω (Προσθήκες στις Ερμηνευτικές Σημειώσεις του κεφ. Β 4), σελ. 51.

– Πράγματι, η λ. *βεκός* είναι φρυγική, όπως πιστοποιείται από φρυγικές επιγραφές.

γ) Στο κεφ. Γ 12.

Η περιγραφή της χώρας των Αιθίοπων από τον Ηρόδοτο στα περισσότερα σημεία της φαίνεται ελεύθερη λογοτεχνική δημιουργία παρά έκθεση ιστορικής έρευνας. Την πραγματεύθηκε ο Ι. Θ. Κακριδής στο βιβλίο *Ελλήνων λόγοι*, έ. α., σελ. 122-131. Χαρακτηρίζεται από την ανάμειξη ομηρικών μοτίβων, όπως ο μακαρισμός των Αιθίοπων και η δοκιμασία του τόξου.

δ) Στο κεφ. Γ 139.

– Πέρασε στον κόσμο των παροιμιών η έκφραση *Συλοσῶντος χλαμύς* για ό,τι φέρνει καλή τύχη.

– «Δώρο, μικρό βέβαια, αλλά ...»· η φράση θυμίζει την παροιμιώδη ομηρική «δόσις ὀλίγη τε φίλη τε». Για τους Πέρσες, η εκδήλωση ευγνωμοσύνης ήταν καθήκον, η αχαριστία ήταν ποινικά κολάσιμο αδίκημα.

ε) Στο κεφ. ΣΤ 127.

Για το ανέκδοτο των γάμων της Αγαρίστης, που συσχίζεται πολλαπλά με το γάμο της Ελένης, βλ. Ι. Θ. Κακριδή, *Ελλήνων λόγοι*, έ.α., σελ 9-17.

στ) Στο κεφ. Η 137. Ο Ηρόδοτος αναφέρεται στην καταγωγή του Αλέξανδρου Α΄ και αφηγείται την εκδοχή που αποδεχόταν η δυναστεία των Αργεαδών βασιλιάδων της Μακεδονίας. Βλ. σχετικά, Ηλ. Σ. Σπυρόπουλος, *Μακεδονία και Μακεδόνες στον Ηρόδοτο*, Αθήνα, 1993. σελ. 19-37.

ζ) Στο κεφ. Η 138.

Το περιστατικό αυτό προσφέρεται ιδιαίτερα για την ανίχνευση των αρχαιότερων δοξασιών της μυθικής σκέψης. Ο ήλιος ήταν το ινδοευρωπαϊκό σύμβολο της ιδιοκτησίας γης. Με τη μαγική πράξη της «άντλησης» και της «εναπόθεσης» του ήλιου στον κόρφο του, δηλαδή την ιδιοποίηση του ήλιου, ο μικρός Περγάμκας αποχτά δικαιώματα πάνω στη γη, που τη στιγμή εκείνη φώτιζε ο ήλιος. Γι' αυτό και ήταν δικαιολογημένη η ανησυχία του «παρακαθήμενου του βασιλιά».

– Δεν πρέπει να μας παραξενεύει ιδιαίτερα αυτή η «μετακόμιση» προσώπων και πραγμάτων, που γνωρίζαμε ότι είχαν γεωγραφικό πλαίσιο τη Φρυγία, στη Μακεδονία, αφού οι Μακεδόνες έκαναν λόγο για παλαιότερη γειτνίασή τους με τους Φρύγες.